

18. - 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı

İrade Memmedova*

Özet

18.-19. yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarında yaşayan Müslüman ve Hıristiyan nüfus ilkin kaynaklara dayanarak araştırılmıştır. 18. yüzyılda Azerbaycan topraklarındaki hanlıkların genel tasvirinin olmamasına rağmen, Osmanlıların 18. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bazı eyaletlerini almasıyla düzenledikleri icmal ve mufassal defterlerin değişik liva ve sancaklarının etnik, dini ve nüfus sayısının öğrenilmesinde önemi büyüktür. O sıradan da araştırılan dönemde Azerbaycan'da bulunmuş gezginlerin bilgileri de önem taşımaktadır. 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinden sonra Rus memurlarının düzenledikleri genel tasvirler bazı durumlarda kusurlu olsa bile önemlidir. Azerbaycan nüfusunun içeriği hanlıkların kurulma süreci, bağımsızlık ve Rusya işgali döneminde değişik hanlıklar üzere verilmiştir.

Kaynakların karşılıklı kıyaslanması 18.-19. yüzyılın başlarında Azerbaycan nüfusu arasında Müslüman Azerbaycan Türklerinin kuskusuz bir üstünlüğe sahip olduklarını, öz topraklarımıza tebciri yapılmış Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin burada azlıkta olduklarını demeye esas veriyor. Öğ-

renilen dönemde Azerbaycan topraklarında Hıristiyan unsuru yabancı olmuş, Rusya İmparatorluğunun Azerbaycan'da kendisine dayanak yapmak amacıyla I.Petro'nun yönetimi yıllarından başlayarak Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin topraklarımıza yapay olarak yerleştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Hanlıkların Rusya tarafından işgaline başlanırken Azerbaycan Türkleri her tür sıkıştırılarak öz topraklarını terk etmeye zorlanmış ve bu topraklara Ermeniler yerleştirilmişler. Bu sürece sonraki dönemlerde de devam edilmiş, 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılı Türkmençay Anlaşmalarından sonra Ermenilerin tarihi Azerbaycan topraklarına göçürülmesi toplu özellik taşımaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan nüfusu, asker istatistik tasvir, Derbent şebri, Güney Azerbaycan, hanlıkların etnik içeriği.

18.-19. yüzyılın başlarında Azerbaycan nüfusunun dini içeriğini yansıtan tüm kaynaklara göz attığımızda bu dönemde Müslüman Türk nüfusun çoğunlukta olması kuskusuzdur. Öğrenilen dönemde Azerbaycan topraklarında Hıristiyan unsur yabancı öğe olmuş, Rusya İmparatorluğunun Azerbaycan'da kendisine dayanak yapmak amacıyla I. Petro'nun yönetim yıllarından başlayarak Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin topraklarımıza yapay şekilde yerleştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sonuç sonraki dönemlerde de sürdürülmüş, 1813 yılı Gülistan ve 1828 yılı Türkmençay Antlaşmasından sonra Ermenilerin tarihi Azerbaycan topraklarına göçürülmesi toplu şekil almaya başlamıştı.

18.yüzyılda Azerbaycan'da var olan hanlıkların nüfus tasvirinin olmaması halkın dini içeriğinin sayının kesin gösterilmesini imkânsız kılıyor. 17.yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bazı eyaletlerini tutmasıyla düzenledikleri icmal ve mufassal defterlerin değişik liva ve sancakların nüfusunun Müslüman ve Hıristiyan nüfus sayısının belirlenmesinde önemi büyüktür. O sıradan da araştırılan dönemde Azerbaycan'da bulunmuş gezginlerin

(* Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, A.Bakıbanov adına Tarih Enstitüsü, Genel Tarih Şubesi, Azerbaycan Tarih Kurumu Başkan Yardımcısı, Bakü.

bilgileri de önemlidir. 19.yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinden sonra Rus memurlarının düzenledikleri genel tasvirler bazen kusurlu da olsa öneme sahiptir. Azerbaycan nüfusunun dini içeriğini hanlıkların oluşma süreci, bağımsızlık ve Rusya işgali döneminde değişik hanlıklar üzere verilmiştir. Önce Güney Azerbaycan'da, daha sonraysa Kuzey Azerbaycan'da Müslüman ve Hıristiyan nüfus araştırılmalıdır. Onu da belirtmemiz gerekir ki, 1860 yılına kadar Güney Azerbaycan nüfusunun genel tasviri yapılmamış, 1860 yılında başlanan ilk nüfus sayımıysa yarım kalmıştır. Bu yüzden de Güney Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinin nüfusu belirtilirken birçok durumlarda belirli fikir oluşturmak için 1870 - 1890'lı yılların istatistik verileri kullanılmıştır.

Erdebil Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

2

Erdebil Hanlığının bölgelerinin sayının doğru belirlenmesi tabii ki onun etnik içeriğinin, o sıradan da Müslüman ve Hıristiyan nüfusunun kesin araştırılmasına fırsat sağlıyor.

1728 yılı Erdebil Livasının Mufassal Defteri'ne göre Erdebil Livasına iki şehir, 643 köy ve 19 mazra giriyordu. Mufassal defterdeki bilgilere bakılırsa Erdebil Livasının Erdebil nahiyesi Erdebil şehri, 169 köy ve 7 mazradan, Serap nahiyesi Serap şehri, 118 şehir ve 1 mazradan, Heşrud nahiyesi 106 köyden, Tabtap nahiyesi 15 köyden, Miyane nahiyesi 101 köyden ve 9 mazradan, Pervane nahiyesi 69 köy ve bir mazradan, Kendivar nahiyesi 40 köyden, Kerem nahiyesi 25 köy ve 1 mazradan oluşmuştur. Erdebil livasında olan 643 köyün 340'ında hayat vardı, 303'ü boştu¹. Belirtilen köylerin yalnız %52.9'nun dolu, boş kalmış köylerininse nüfusunun %47.1'nin diğer yerlere taşınması burada yapılan ağır askeri ve sosyal ekonomik sorunlarla ilgiliydi. Boş kalmış köylerin nüfusunun bir kısmı Osmanlı yönetiminden önce, bir kıs-

mıysa Osmanlı yönetimini kabullenmedikleri için yurtlarını bırakmışlardı.

1728 yılında Erdebil livasının idari coğrafi açıdan Erdebil ve Serap nahiyelerinden oluşan Erdebil bölgesine, Heştrud ve Tabtap nahiyelerinden oluşan Heştrud bölgesine, o sıradan Miyane, Pervane, Kendivan ve Kerem nahiyelerini birleştiren Germud bölgesine ayrılmıştı². Mufassal deftere göre, Erdebil nahiyesinde (Erdebil şehri dışında) 1811 evli, 285 bekâr Türk, Serap nahiyesinde (Serap şehri dışında) 2915 evli, 570 bekâr Türk, 64 Ermeni, Heştrud nahiyesinde 2157 evli, 360 bekâr Türk, Miyane nahiyesinde 647 evli, 272 bekâr Türk, Pervane nahiyesinde 600 evli, 224 bekâr Türk, 42 Ermeni, Kendivan nahiyesinde 305 evli, 154 bekâr Türk vergi veren kayda geçmiştir³. Erdebil livasında (Erdebil ve Serap şehirleri de ait olmakla) yaşayan 59782 kişi nüfustan 59623 kişi Müslüman Azerbaycan Türklerinden, 159 kişiyse Hıristiyan Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermenilerden 53 kişi Erdebil şehrinde, 64 kişi Serap nahiyesinde, 42 kişiyse Pervane nahiyesinde kayda geçmiştir⁴. Hıristiyan oldukları için Ermenilerden vergiler evli veya bekâr ayrımı yapmadan aynı miktarda alındığı için onların medeni halleri yansıtılmamıştır. Ermenilerin Erdebil livasında ne zamandan başlayarak yaşamalarına ait kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat Ermenilerin Erdebil livasına Osmanlı işgali sırasında yerleştiği ihtimal edilir⁵. Belirtmek gerekir ki, Hıristiyan Ermeniler Erdebil livasının sayımı yapılmış nüfusunun yalnız %0.3'nü oluşturuyorlardı. Bu da Erdebil livasında yaşayan Türk nüfusun %99.7'sini oluşturduğunun göstergesidir.

Hanlıklar döneminde Erdebil Hanlığı Erdebil, Meşkin ve Erşag bölgelerinden ku-

- (1) Erdebil Livasının Mufassal Defteri (araştırma ve transkrip Erhan Arıklı'ya aittir), Bakü 2004, s. 129-844.
- (2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), 902, s. 2, 224, 263, 290, 305, 314, 395; BOA, Mühimme Defteri (MD) 134, hnr. 2, tarih, Evail-i şevval 1139, v. 98; Bilgili A. S. Osmanlı İran ve Azerbaycanı (16. ve 18. yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih). Erzurum, 2004, s. 70; Erdebil livasının mufassal defteri, s. 169-844.
- (3) Erdebil Livasının Mufassal Defteri, s. 169-844.
- (4) Erdebil Livasının Mufassal Defteri, s. 166-167, 177, 194-195, 435-438, 437-438, 635-637.
- (5) Erdebil Livasının Mufassal Defteri, s. 83.

rulmuştu⁶. H. Delili yanlış olarak Lenkeran Hanlığına ait olan Nemin, Ucarçay, Vilgic ve Astara bölgelerini Erdebil Hanlığına ait ediyor⁷.

1828 yapılan Erdebil mülklerinin askeri istatistik tasvirine göre Erdebil mülkleri kuzeyden Semiyen köprüsü aracılığıyla Erşag bölgesi, Doçağ Irmağı aracılığıyla Yukarı Mişkin'le sınırlanıyor, Garasu Nehri onu kuzeydoğudan Vigic bölgesi, doğudansa Bağırdağ sıradağları Erdebil topraklarını Lenkeran Hanlığından, güneyden Erdebil'i Halhal bölgesinden Gızıyokuş Dağı, Germerud bölgesinden Tütünsüz Dağı, batıdansa Serap bölgesinden Savalan Dağı ve Sayıngedik ayırıyordu. Erdebil topraklarının tahmini alanı 2626 kvadrat veste eşitti. Kaynak Erdebil topraklarının bölgelere ayrılmadığını belirtiyordu⁸.

1828 yılında düzenlenmiş Erdebil Mülklerinin Askeri istatistik Tasviri'ne göre Erdebil vilayetinde 208 köy vardı. Erdebil vilayetinde nüfus sayımı yapılmadığı için istatistik tasvirini yapan Albay Enegolm burada nüfus sayısını kesin göstermiyor, o sıradan da haritada olmayan birçok köylerin adlarının tasvirde kaydı olmadığını bildiriyordu. Bu nedenle de Erdebil'e giren köylerin sayısı gösterildiğinden daha fazla olmuştur. İstatistik tasviri yapan Albay Enegolm aşağı yukarı her ailede üç kişinin yaşadığını hesaplayarak, genelde burada 10560 kişinin yaşaması kanısındadır⁹. Müslüman ailelerinde çocukların çok olmasına dikkat edersek, bu rakamın daha da fazla olabileceği düşüncesindeyiz.

1828 yılına ait diğer bir Rus arşiv belgelerinde Erdebi eyaletinin halkının ikiye: çiftçiler ve sığırcılara ayrıldığı belirtiliyor. Birinciler, yani köylerde yaşayan ve çiftçilikle uğraşanlar 2000 ev, ikinciler-sığırcılar veya Şahsevenlerse 1000 aile kadardı. Kaynağın verdiği bilgiye göre, önceleri Erdebil vilayetini Ferecullah han yönetiyordu. Ferecullah Hana yalnız elat nüfus değil, hem de vilayete giren köylerin nüfusu da tabeydi. Fakat bu durum

uzun sürmemiş, Erdebil vilayetine giren köylerin yönetimi Şehzade Abbas Mirza'ya devredilmiş, elat halkın yönetimiye Ferecullah Handa kalmıştı. Ferecullah Han savaş döneminde Şahseven süvarilerine komutanlığı yeğeni Mehemed Hana veriyordu. Erdebil vilayetinin çiftçilikle uğraşan halkı, han da dahil olmakla ve şehir halkı kendilerini Şeyh Sefi'nin soyundan saydıkları için tüm özel yükümlülükten muaflardı. Onların arasından düzenli orduya veya kolordulara adam toplanmazdı. Gerektiğinde Erdebil Şahsevenleri 600 kişi kadar çok iyi derecede silahlanmış süvari grupları çıkarabilirlerdi¹⁰. Aynı senede Erdebil vilayetinin tasvirini yapan Albay Enegolm'un verdiği bilgide Erdebil topraklarının genelde Abbas Mirza'nın oğlanlarından birisi tarafından kabul edilmiş kurullarla yönetildiği belirtiliyordu. Erdebil'de din adamlarının ve hacıların tüm işlere etkisi büyüktü ve denilebilir ki tüm konulara karışıyorlardı¹¹. 1937-1840 yılının bilgilerine göre Erdebil yakınlarında ve Gazvin'de toplam 8 bin aile Şahseven taifeleri yaşıyordu¹². 19.yüzyılın ikinci yarısında Erdebil bölgesine 210 köy (6843 ev) aitti¹³. Görüldüğü kadarıyla kaynakların verdiği bilgiye göre, 1828 yılında Erdebil vilayetinde 208 köy, 1875 yılında 210 köy vardı.

Meşkin bölgesi kuzeyden Zakir sıradağları, Lenkeran Hanlığı, batıdan Karadağ Hanlığı, güney ve güneydoğudan Savalan dağıyla sınırlanmıştı. Güney tarafından Ducag Irmağı Meşkin'i bir sınır hattı gibi Erdebil bölgesinden ayırıyordu. Kuzeydoğudan Çi-

(6) Memmedova İ. M. Erdebil hanlığının mahalları ve ehalisinin meşgüliyeti// AMEA'nın haberleri (Tarih, felsefe, hukuk serisi), № 12, B., 2009, s. 16-17; Memmedova İ. M. Lenkeran hanlığının mahalları // AMEA'nın haberleri (Tarih, felsefe, hukuk seriyası), № 4, Bakı, 2004, s. 268.

(7) Delili H. E. Azerbaycanın cenub hanlıkları 18 asrın ikinci yarısında, Bakü, 1979, s. 59.

(8) Voeno-statistiçeskoye opisaniye Ardebilskogo vladeniya 1828 goda// Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voeno-İstoriçeskiy Arşiv (RGVIA). VUA, fon. 446, op. 1, d. 174, v. 1-1 arka.

(9) Voeno-statistiçeskoye opisaniye Ardebilskogo vladeniya, v. 10.

(10) Zapiski o narodah i sposobah provintsii Ardebilskoy. Sostavleno 1828 godu vo vremya pribivaniya v sey provintsii Rossiyskogo otriyada. // RGVIA (VUA), f. 446, op. 1, d. 172, v. 1 arka; Memmedova İ. M. Erdebil hanlığının mahalları ve ehalisinin meşgüliyeti, s. 24.

(11) Voeno-statistiçeskoye opisaniye Ardebilskogo vladeniya, v. 10.

(12) Blaramberg İ. F. Statistiçeskoye obozreniye Persii. 1841, s. 15.

(13) Ogranoviç İ. Provintsii Persii. Ardabilskaya i Serabskaya. Bez vıhodnih dannih, 1875, s. 171-178.

çekli sıradağları Meşkin vilayetinin Lenkeran Hanlığıyla sınırını oluşturmaktaydı. 1828 yılında Meşkin vilayetinin yüzölçümü 1908 kvadrat vestti. Bölgenin merkezi Meşkin köyüydü¹⁴. Meşkin bölgesi ikiye ayrılırdı: Yukarı Meşkin ve Aşağı Meşkin¹⁵. Yukarı Meşkin Karasu ırmağından başlayarak Dedebeyli köyüne kadar uzuyordu. Aşağı Meşkin'se Dedebeyli köyünden Mizar ırmağına kadar olan alanı kapsıyordu¹⁶. Meşkin vilayetinin 1828 yılına kadar askeri istatistik tasvirini yapan Albay Golt Yıkarı ve Aşağı Meşkin, o sırada da Erşag bölgelerinde 1768 ev veya ailenin yaşadığını, her ailede üç erkeğin olduğunu hesaplayarak, toplam 5304 erkeğinin yaşadığını belirtiyordu. Bunun dışında Elat Şahsevenlerin sayısı 1600 çadırdı. Albay Golt'a göre Meşkin vilayeti Lenkeran Hanlığında ve Muğan'da takip edilenlerin sığındığı olduğundan, burada nüfusun kesin sayısını belirlemek imkânsız olmuştur¹⁷. 1828 yılına ait belgelerde Meşkin Şahsevenlerinin 2 bin ev olduğu ve 1000 kişi kadar süvari çıkardıklarını belirtir¹⁸. 1828 yılında Meşkin vilayetinde 96 köy vardı¹⁹. İ. Organoviç'e göreyse Yukarı Meşkin bölgesine 31 köy (3340), Aşağı Meşkin bölgesineyse 67 köy (2126) aitti²⁰. Demek ki, eğer 1828 yılında Meşkin vilayetinde 96 köy vardıysa, 1875 yılında köylerin sayısı 98'e ulaşmıştı.

Erşag bölgesinin sınırı Elican köyünden başlayarak güneyden Nüvedi köyünden geçiyor, sonraysa aşağıya doğru Karasu Irmağı boyunca Kengerli köyüne ulaşıyor, buradan da batıda Savalan Dağıyla, doğudaysa Elisu gediğiyle çevreleniyordu²¹. Erşag bölgesinin merkezi Karasu ırmağı kıyısında yerleşen Talib Kışlağı köyüydü. Erşag bölgesinde 31 köy vardı: Talib Kışlağı (300 ev), Pirelvan (40 ev), Kulubeyli (100 ev), Laleli (30 ev), Ağkale (10 ev), Rezi (150 ev), Keremşallı (70 ev), Rehimbeyli (100 ev), Şerifbeyli (70 ev), Yukarı Helfeli (200 ev), Aşağı Helfeli (30 ev), Çatkaya (20 ev), Kiliç Kışlası (50 ev), Goca Bulacağı (50 ev), Boyagçı (30 ev), Ağdere (30 ev), Kalandere (30 ev), Fetibeyli (30 ev), Berkçay

(50 ev), Gez (20 ev), Yukarı Goşa (25 ev), Aşağı Goşa (10 ev), Gazma (10 ev), Zıngırov (15 ev), Üçbulak (50 ev), Dövlatabad (100 ev), Cemadi (20 ev), Daşlıca (15 ev), Guşkayası (10 ev), Bayrambeden (30 ev), Kışlak (30 ev)²².

Erdebil ve Serap Şehirlerinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Erdebil Hanlığının başkenti deniz düzeyinden 1570 metre yükseklikte, Balıkçay'ın sol kıyısında, Savalan Dağının batısında ve Erdebil ovasının güneybatısında yerleşen Erdebil şehriydi²³. Şehrin uzunluğu 4, eniyse 11/2 vestti²⁴.

1728 yılı Erdebil Livasının Mufassal Defteri'ne göre Erdebil livasına iki şehir - Erdebil ve Serap aitti. Erdebil şehrinde 2854 vergi veren (14270 kişi) Türk, 53 vergi veren Ermeni, Serap şehrindeyse 424 vergi veren Türk yaşıyordu²⁵.

1728 yılında Erdebil şehrinin Niyazdebil mahallesinde 1066 (5330 kişi) Türk, Darvaza mahallesinde 784 (3920 kişi) Türk, 35 Ermeni, Kamilan mahallesinde 423 (2115 kişi) Türk, 7 Ermeni, Karrah - i Küçe mahallesinde 293 (1465 kişi) Türk, 11 Ermeni, Niyaz mahallesinde 288 (1440 kişi) Türk vergi veren kayda geçmişti²⁶. Erdebil şehrinde toplam 2854 aile (14270 kişi) Türk Müslüman yaşıyordu. Erdebil şehrinde yaşayan Ermenilerden Hıristiyan oldukları için evli veya bekâr ayrımı yapılmadan vergi alındığı için defterde

(14) Voенно-статистическое описание Межкского области 1828 года // RGVIA (VUA), f. 446, op. 1, d. 173, v. 1-1 arka, 3.

(15) Ogranoviç İ. Provintsii Persii, s. 144.

(16) Voенно-статистическое описание Межкского области, v. 5.

(17) Voенно-статистическое описание Ардебилского владения, v. 6 arka-7arka.

(18) Zapiski o narodah i sposobah provintsii Ardebilskoy, v. 3-3arka.

(19) Voенно-статистическое описание Межкского области, v. 8 arka-10.

(20) Ogranoviç İ. Provintsii Persii, s. 180-182.

(21) Korsun N. G. Voенный obzor persidskogo peredovogo teatra. (Azerbaydjan, Gilyan i Mazandaran) i kratkiye opisaniya obrekognostsirovannih putey etogo rayona. Tiflis, 1909, s. 115.

(22) Ogranoviç İ. Provintsii Persii, s. 212-214.

(23) Korsun N. G. adı geçen eseri, 121; H. Delili, adı geçen eseri, s. 56.

(24) Ogranoviç İ. Provintsii Persii, s. 162.

(25) BOA, TTD 902, s. 6-41, 128-133; Erdebil livasının mufassal defteri, s. 129-195, 344-357.

(26) BOA, TTD 902, s. 6-41; Erdebil livasının mufassal defteri, s. 129-195.

onların aile durumu gösterilmemiştir. Bu yüzden de şehirde yaşayan Ermenilerin sayısı 53 aile değil, 53 kişi olarak hesaplanmıştır. Dikkate alsak ki, 1728 yılından önce Erdebil şehrinde bulunmuş Avrupalı gezginlerin yol notlarında burada Ermenilerin yaşamasına ait hiçbir bilgiye rastlanmaz, bu zaman Ermenilerin şehirde ticaret amacıyla gelip meskûnlaştıkları ihtimal edilir. Erdebil şehrinde yaşayan Ermeni nüfusu toplam şehir nüfusunun %0.4'ünü, Azerbaycan Türkleri ise %99.6'sını oluşturuyordu. Demek ki, Erdebil şehrinde yaşayan 14323 kişi vergi verenden savayı vergiden muaf olanlar, Erdebil şehrini yöneltenler ve koruma gruplarında olan askerler de göz önünde bulundurulursa, o zaman şehir halkının 14-15 bin arasında olduğu denilebilir.

Hanlıklar döneminde şehir halkının sayısını Hacı Zeynalabdin Şirvani'nin bilgileri netlik kazandırıyor. Gezgin Erdebil şehrinde bulunduğu sırada burada 2 binden fazla evin olduğunu ve Erdebil'in çevre köylerinde Şahseven taifelerin yaşadığını yazıyordu²⁷. Erdebil şehrinin nüfus sayısının 18.yüzyılın başlarına oranla bir kadar azaldığı gözlenilir. Fakat 19.yüzyılın başlarında Erdebil şehrinin nüfusu Rusya-İran savaşları ve depremler sonucu daha da azalır. 1813 yılında şehir nüfusu 4 bine ulaşmış, 1828 yılında düzenlenen Erdebil Mülklerinin Askeri-İstatistik Tasviri'ne göre 4 bin olmuş, 1828 yılında Rusya ordularının Erdebil'i terk etmesinden sonra şehirde toplam 3 bin kişi kalmıştı²⁸. 1828 yılında 7 cami, 6 hamam, 100'den fazla dükkan ve 1000'e kadar ev vardı. Şehirdeki evlerin çoğu yıkılmıştı ve kimsesiz bırakılmıştı. Şehir nüfusu genelde din adamlarından, tüccarlardan, zanaatçılardan ve az sayıda çiftçilerden oluşmaktaydı²⁹. 18.yüzyılın başlarında şehir nüfusunun sayısı 19.yüzyılın başlarındaki nüfus sayısı ile kıyaslanması zamanı şehir nüfusunun 11-12 bin kişi arasında değiştiği gözlenilir. 19.Yüzyılın ikinci yarısında Erdebil'de kaydı yapılan 6 bin civarında evin 1500'ü han, bey, hoca, seyit ve ayrıcalığı olan kesim-

lere, 80'i Rusya taabası olan tüccarlara, 60'ı Ermenilere, 50'si Sünnilere, 20'si Yahudilere aitmiş³⁰.

Kaynakların araştırılmasından belli oluyor ki, araştırılan dönemde Erdebil Hanlığının nüfusunun Müslüman Azerbaycan Türklerinden oluşmuş, burada yaşayan çok az sayıda Ermenilerse buranın yerli nüfusu olmamış, sonradan hanlığa yerleşmişlerdi.

Serap Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan nüfusu

Serap Hanlığı kuzeyden Savalan Dağı, Erdebil ve Karadağ Hanlıkları, batıdan Tebriz Hanlığı, güneyden Ecem Irak'ı ve doğudan Erdebil Hanlığıyla sınır komşusuydu³¹. Serap Hanlığının temelini Ali Han Şegagi (1747 - 1786) atmıştır. Osmanlıların bu toprakları işgalinden sonra düzenlenen 1728 yılı Erdebil Livasının Mufassal Defteri'ne göre, Serap şehri de ait olmakla Serap nahiyesi Erdebil livasına ait edilmişti. Serap nahiyesine bir şehir, 118 köy ve 1 mazraa aitti. Nahiyenin 118 köyünde 2915 evli (14575 kişi), 570 bekâr Müslüman Türkün, 64 Hıristiyan Ermeninin kaydı yapılmıştı³². Serap şehri de ait olmakla Serap nahiyesinde yaşayan 17093 kişinin 17029'u (%99.6) Müslüman Türklere, 64'üyse (%0.4) Hıristiyan Ermenilerden oluşuyordu.

Hanlıklar dönemine Serap Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan nüfusuna ait kesin bilgi yoktur. Onu da belirtelim ki, Ali Han Şegagi taife birliğini yönetiyordu. Genelde yarım göçebe yaşam süren Şegagi taifesi

(27) Babahanov R. Seyidov F. Hacı Zeynalabdin Şirvani (büyük seyyah ve alim). Bakı, 1961, s. 27.

(28) Nazmi. "Azerbaycan" ahvali coğrafya ve taksimatı siyasiyesiyle usulü idaresi (haz. Fariz Şaşan)//Türk Dünyası Araştırmaları, 98, İstanbul, 1995, s. 62; Voennostatisticheskoye opisaniye Ardebil'skogo vladeniya, v. 9 arka; E. S. Bilgili, adı geçen eseri, s. 151.

(29) Voennostatisticheskoye opisaniye Ardebil'skogo vladeniya, v. 1 arka-2 arka; Memmedova I. M. Erdebil hanlığının mahalları ve ehalsinin meşguliyeti, s. 24.

(30) Ogranoviç I. Provintsii Persii, s. 162.

(31) Ogranoviç I. Sarabskaya provintsiiya. Zapiski Kavkazskogo otdela imperatorskogo russkogo geografičeskogo obşestva, kn. X, vıpusk perviy, Tiflis, 1876, s. 218

(32) BOA TTD 902, 125-221; Erdebil livasının mufassal defteri, s. 340-527.

18-19.yüzyılın başlarında 20 bin aileden oluşuyordu. Savalan, Buzguş dağlarının yamaçlarında ve Muğan ovasında kışlayan Şegagi taifeleri Zengan, Serap bölgelerinde ve Gızılüz en ırmağı çevresine yayılmışlardı³³.

Doğu'dan Buzgüş Dağı, Germeli bölgesi, kuzeyden Savalan Dağı, batıdan Mehrañçay ve Elem Beraguş, güneyden Sayın Gedigiyle çevrelenen³⁴ Serap şehri hanlığın başkentiydi. 1728 yılı Erdebil Livasının Mufassal Defteri'ne göre, Serap şehrinde toplam 365 evli (1825 kişi), 59 bekâr Müslüman Türk vardı³⁵. Serap şehrinde genel olarak 1884 Azerbaycan Türkü yaşıyordu. 18.yüzyılın başlarında Serap şehrinde Ermeniler hiç yaşamamışlar.

19.yüzyılın başlarında Serap şehrinin toplam nüfusu 8 bin civarındaydı³⁶. Fakat kaynaklarda hanlığın belgelerindeki nüfus sayısı belirtilmemişti.

Böylece adı geçen dönemde Serap Hanlığının nüfusu genellikle Müslüman Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur.

Urmiya Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Azerbaycan'ın kocaman feodal devletlerinden birisi olmuş Urmiya Hanlığı kuzeyden Salmas (Hoy Hanlığı), doğudan Urmiya Gölü, batıdan Osmanlı İmparatorluğu ve Irak'la sınırlıydı. Kaynaklarda Hanlıklar döneminde Urmiya Hanlığındaki (Urmiya şehri dışında) Müslüman ve Hıristiyan nüfusun toplam sayısına ait bilgi denilebilir ki, yoktur. Fakat ara sıra Urmiya'ya giren köylerin sayısı belirtiliyor, burada yerleşen kalelerde yaşayan ailelerin sayısı belirtiliyor, Urmiya'da yaşayan taifelerin adı geçiyor. 18.yüzyılın 80'li yıllarında Urmiya Hanlığında 2 bin Hıristiyan Süryani yaşıyordu³⁷. Urmiya'nın Mergever bölgesinin nüfusu Müslümandı. Bölgenin başkenti olan Pınar Kalesinde 200 kişilik silahlı ordu devamlı olarak tutuluyordu. 18.yüzyılın başlarında yapılan İran-Osmanlı savaşları sonu-

cu bölgenin nüfusu azalmış ve birçok köyler yıkılmıştı³⁸. Terveger bölgesine 13 köy aitti. Tüleke, Mevane, Heni ve Baloğlan köylerinin Süryani Hıristiyanları, geriye kalan köylerin nüfusuysa Müslümanlardı. Berdesur bölgesinin başkenti olan Berdesur köyünde 100'den fazla ev vardı. Köyün güneyindeki kalede Nakşibendî tarikatına ait hanegah vardı. Hanlıklar döneminde burada bu tarikatın başkanı Halife Şeyh Sait Saleh ve onun halifeleriydi. Bölgede birçok insan Şeyhe inanyordu. Halife tüm Umiya'da otorite sahibiydi. Berdesur kalesinde 400 civarında silahlı adam vardı³⁹. Beradost bölgesi hanın emrine 400 kişiye kadar silahlı gönderebilirdi. Bu bölgede Müslüman Afşar ve Şagagiler dışında Hıristiyan Süryaniler de yaşıyorlardı⁴⁰. Urmiyanın Sumay, 9 köyden oluşan Enzel, Deşt, Üşnü (Üşnü Kalesinde 600 civarında aile yaşıyordu), 25 köyden oluşan Döl⁴¹, Nazlı, 51 köyden oluşan Beykişili, 25 köyden oluşan Roze bölgelerinin nüfusu Müslümandı. Urmiya'ya ait Sulduz bölgesinde nüfuzun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlarla beraber, birkaç Hıristiyan Süryani ailesi de yaşıyordu⁴².

Dük Paskeviç'in General Sipyagin'e yazdığı 1827 yılının aralık ayının bilgilerinden belli oluyor ki, Urmiya şehri çevresinde yaşayan Yunan (Urmiya'da yaşayan Hıristiyan Süryaniler dikkate alınıyor-İ.M.) ve Ermeni cemaatlerinin yetkili temsilcisi Rusya hükümetinden burada yaşayan 15 bin ailenin Rus eyaletlerine göçmeleri için rica etmişlerdi⁴³.

(33) Aktı sostavleniyeKavkazskoy Arkeograficeskoy Komissiey (dalee AKAK), I c., s. 801; Rittih P. A. Politiko-istoriceskiy oçerk Persii. SPb., 1896, s. 40; H. Delili adı geçen eseri, s. 25.

(34) Korsun. Adı geçen eseri, s. 161.

(35) BOA, TTD 902, s. 128-133; Erdebil livasının mufassal defteri, s. 344-356.

(36) Arşiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), f. Glavny Arşiv, 1-10, 1804-1805 yıllar, belge 3, v. 1.

(37) Burnaşev S. Opisanie oblastey Adrebijanskikh v Persii i ih političeskogo sostoyaniya. Kursk, 1793, s. 24.

(38) Delili H. adı geçen eseri, s. 67, 70.

(39) Hurşid Efendi. Siyahet-name-i-hudud. Opisanie puteşestviya po turetsko-persidskoy granitse. Perevyol M. A. Gamazov, Spb., 1877, s. 336-339; H. Delili, adı geçen eseri, s. 70-71.

(40) Çerkasov A. K persidskomu pograniçnomu konfliktu //gazeta "Kavkaz", № 200, Tiflis, 1907, s. 49; H. Delili, adı geçen eseri, s. 71.

(41) Hurşid Efendi, adı geçen eseri, s. 205, 209, 403.

(42) H. Delili, adı geçen eseri, s. 72-73.

(43) Yenikolopov İ. K. Griboedov i Vostok, Yerevan, 1954, s. 129.

Buradan anlaşılıyor ki, Urmiya şehri çevresinde 15 bine kadar Hıristiyan yaşamıştır. Dikkate alsak ki, araştırılan dönemde kaynaklarda Urmiya'da yaşayan nüfus arasında Hıristiyan Süryanilerin adı geçiyor, o zaman Urmiya şehri çevresinde yaşayan Süryani ve Ermeni toplumlarının çoğulunu Süryani Hıristiyanlarının oluşturduğu denilebilir.

Urmiya Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu (18-19. Yüzyılın Başlarında)

Deniz düzeyinden 1342 metre yüksekte yerleşen Urmiya şehri Urmiya Gölünün 19 kilometresinde, uzunluğu 70 ve eni 30 kilometre olan büyük bir ovada yerleşiyordu⁴⁴.

1728 yılında Urmiya ve Halhal Livasının Mufassal Defteri'ne göre Urmiya şehrinde Bazarbaşı, Hızıran, Kürdşehar, Ali Kürkü, Hindu ve Çarşı adlı 6 mahalle vardı. Bazarbaşı'nda 199 evli, 1 bekâr, Hızıran'da 205, Kürdşehar'de 114, Eli Kürkü'de 198, Hindu'da 258 ve Çarşıda 368 evli Türk, 45 Yahudi aile yaşıyordu. Türk ve Yahudiler Çarşı mahallesinde beraber oturuyorlardı⁴⁵. Şehirde yaşayan 6936 kişilik nüfusun 6711'i Türk (%96.8), 225'i ise (%3.2) Yahudiydi. Görüldüğü kadarıyla Urmiya şehrinde Ermeniler yaşamamışlar. Adı geçen mufassal defterin bilgisine göre şehirde iki çeşit Türk Müslüman nüfus dikkati çekiyor. Bunlardan ilk olarak oturarak yaşayan Türk nüfusu, ikincisiyse Terekeme Türk taifeleridir. Afşar, Karamanlı, Erebli ve diğer Türk taifelerine ait aileler Terekemelerdi ve şehirde tam meskûnlaşmamışlardı, yani her an önceki yaşam şekillerine dönebilirlerdi. Şehre gelen Terekemelerin en çoğu Afşarlardı (1837-1840'lı yıllarda İran'da bulunmuş Albay Blaraberg Türk kökenli taifelerin Güney Azerbaycan'da, özellikle Urmiya çevresinde yaşadıklarını belirtiyordu⁴⁶). Afşarların İmanlı koluna ait Gasımlı-İmanlılar 92, Galaman-İmanlı kolu 35, Garalı-İmanlı kolu 16 ve Bor-İmanlı kolu 36 ev olmakla toplamda 179 evden oluşmaktaydı. Bu aileler

Çarşı mahallesinde yerleşmişlerdi. Bunun yanında Çarşı mahallesinde 7 ev Guzdun, 8 ev Erebli, 5 ev İsa-Musalı, 6 ev Fakirdekli, 7 ev Kara Hasanlı, 4 ev Ereşli-Elibeyli, 3 ev Seidli, 4 ev Özerlü, 9 ev Gızılhacılı, 3 ev Heyderli, 3 ev Zirmanlı, 3 ev Gürdülü, 3 ev Sarıbeyli, 3 ev Mircanlı, 2 ev Ağlamışlı, 1 ev Gürüzlü, 1 ev Mansur, 1 ev Genceli, 1 ev Garamanlı ve 1 ev Hoylu taifesine aitti. Adı geçen taifelere ait nüfus sayısı 255 evdi (1275 kişi)⁴⁷. Elat Türk taifeleri şehir nüfusunun %18.3'nü oluşturmaktaydılar.

18.yüzyılın ortalarından başlayarak Azerbaycan'ın eski taifelerinden olan Afşar taifesine ait Feteli Hanın Urmiya Hanlığının temelini atmasıyla şehrin siyasal hayatında Afşar taifelerinin rolü da artıyor.

19.yüzyılın 20'li yıllarına ait kaynaklarda Urmiya şehrinde 12 bin nüfusun yaşadığı belirtiliyordu⁴⁸. Urmiya şehrinde yaşayan 5 Hıristiyan Ermeni ailesi 1828 yılındaki Türkmençay Anlaşması sonrası Ruslar tarafından tehcirleri yapılarak Nahçıvan şehrinde yerleştirilmişlerdi⁴⁹. 1835 yılında Urmiya şehrinde 7-8 bin aile (300 Yahudi, 100 Hıristiyan ve geriye kalan Türk aile) yaşıyordu⁵⁰. Belirtilen rakamlardan belli oluyor ki, tüm yüzyıllarda Urmiya şehrinin nüfusunun etnik içeriğini Azerbaycan Türkleri oluşturmuşlar ve burada Hıristiyan nüfus çok az sayıda olmuştur.

Marağa Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Marağa Hanlığı kuzeyden ve doğudan Tebriz Hanlığı, batıdan Urmiya Gölü, Sulduz bölgesiyle, Soucbulag'la, güneydense Sayıngala bölgesiyle sınırdışı⁵¹.

(44) Delili H. adı geçen eseri, s. 68.

(45) BOA, TTD 910, v. 179-196; 45, Bilgili, adı geçen eseri, s. 172.

(46) Blaraberg İ., adı geçen eseri, s. 14-15.

(47) BOA, TTD 910, v. 179-196; 45, Bilgili, adı geçen eseri, s. 172-173.

(48) Kafturev D. İstoriçeskiya, geografiçeskiya i statistiçeskiya svedeniya o Persii. SPb., 1829, s. 50

(49) Statistiçeskoye opisaniye Nahıçevanskoy provitsii. SPb., 1833, s. 125.

(50) Minorski V. Urmiya// İslam Ansiklopedisi, c. XIII, s. 62-63.

(51) Korsun, adı geçen eseri, s. 177; Rezmara A. Ferheng-e coğrafiya-ye İran, c. IV, Tahran, 1330, s. 48.

1828 yılı Türkmençay Anlaşmasından sonra Marağa bölgesinde oturan 69 Hıristiyan Ermeni ailesinin Ruslar tarafından Nahçıvan şehrine tehirci yapılmıştı⁵². 1837-1840'lı yıllarda Marağa civarında 5 bin aile Türk kökenli Mukaddem Elat taifesine ait aile oturuyordu⁵³.

Marağa Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Marağa Hanlığının idari merkezi Azerbaycan'ın eski şehirlerinden birisi olan Marağa'ydı. Marağa şehri Sehend Dağının güney yamaçlarında deniz düzeyinden 1400 metre yüksektedir. Marağa şehri İlhanilerin yönetimi yıllarında Azerbaycan'ın başkenti olmuştur⁵⁴.

1725 yılında Marağa Osmanlılar tarafından işgal edildi ve Abdülaziz Paşaya verildi⁵⁵. Osmanlıların 1727 yılında düzenledikleri Marağa Sancağının Mufassal Defteri'ne göre, Marağa nüfusunun çoğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Mukaddem Türkleriydi ve oturma yaşam tarzına geçmek için şehre yerleşmişlerdi. Azerbaycan Türkleri ve gayri Müslimler ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Azerbaycan Türkleri Meydan (325 aile), Serhane (373 aile), Atabey (460 aile) ve Darvaza (395 aile) mahallelerinde, Ermeni (65 kişi) ve Yahudilerse (63 kişi) Ermeni mahallesinde yaşıyordu⁵⁶. Şehirde yaşayan Azerbaycan Türklerinin toplam nüfusu 1553 aile (7765 kişi), gayri Müslümanların sayısıysa 128'di. Marağa şehrinin nüfusu aşağı yukarı 7893 kişiydi. Görüldüğü kadarıyla şehir nüfusunun %98.4'nü Müslüman Türkler, % 0.8'ni Hıristiyan Ermeniler, %0.8'niyse Yahudiler oluşturmuşlar.

1729 yılında Nadir Şah Miyandab'da Osmanlıları yendi ve Dimdim, Savucbulak, Marağa ve Deylegem'i işgal etti⁵⁷. Nadir Şah Marağa halkından 3 bin kişiyi Kalat'a göçürmüştü. Nadir Şahın yönetimi döneminde 15 bin Türk Mukaddem taifesine ait aile yaşıyor-

du. Marağa Hanlığı Mukaddemler tarafından kurulmuştu⁵⁸.

Marağa'da boy gösteren siyasal olaylar doğal olarak nüfusun göçüne neden oldu. Marağa valisi Ahmet Han Muğaddem Azerbaycan'ın kaderinde önemli yere sahipti. 18.Yüzyılın 80'li yıllarında Marağa valisi Ahmet Han 3 bin kişi kadar ordu çıkarabiliyordu. S.Burnaşev Marağa Hanlığında 2 bin Hıristiyan evinin olduğunu belirtiyor⁵⁹. 1805 yılında Şehzade Abbas Mirza Ahmet Han Mukaddem'i Azerbaycan Beylerbeyi olarak tanıdı⁶⁰. 1815 yılına doğru Mukaddem kabile reisi Ahmet hanın 90 yaşı vardı⁶¹. 1828 yılında Marağa Ruslar tarafından işgal edildi⁶².

19.Yüzyılın başlarında Marağa şehrinde yaşayan 6 bin nüfusun çoğulunu Müslüman Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu⁶³. 19.yüzyılın 20'li yıllarına ait iki kaynağın bilgisine göreyse Marağa şehrinin 15 bin⁶⁴ nüfusu vardı. Fakat dikkate alırsak ki, 1880 yılında Marağa şehrine 6865 erkek, 6394 kadın olmakla toplam 13259 kişi yaşıyordu ve nüfusun dili Azerbaycan Türkçesiydi⁶⁵. 19.yüzyılın başlarında 15 bin nüfusun olması gerçekdir. Çünkü, bu yıllar içinde şehrin nüfusu azalmalı değil, artmalıydı. 19.yüzyılın 20'li yıllarına ait kaynaklarda Marağa şehri ve çevresinin nüfusu göstermiştir. Onu da belirtmek gerekir ki, 19.yüzyılın sonunda Marağa şehri ve çevresinde 20 bin nüfus vardı⁶⁶.

(52) Statistiçeskoye opisaniye Nahičevanskoy provitsii, s. 125.

(53) Blaramburg İ. F. adı geçen eseri, s. 15.

(54) Çernozubov S. Azerbaydjan // Voennyi sbornik, № 6, SPb., 1909, s. 178.

(55) Minorski V. Meraga// İslam Ansiklopedisi, c. VII, s. 737.

(56) BOA, TTD 909, s. 5-25; Bilgili A. S. Adı geçen eseri, s. 158-159.

(57) Mehdi Han. Tarihi Nadiri. Tebriz, h. 1284, s. 66; Minorski V. Meraga, s. 737.

(58) Minorski V. Meraga, s. 737; Bilgili, adı geçen eseri, s. 159.

(59) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 23.

(60) Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert. Paris, 1821, s. 160.

(61) Morier J. Second Voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 a 1816, tome second, Paris, 1818, s. 293; The dynasty of the Kajars. Translated from the original Persian manuscript presented by his Majesty Faty Aly Shah to Sir Harford Jones Brydges. London, 1833. s. 190.

(62) Minorski V. Meraga, s. 738.

(63) Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bustan-üs-seyahe, Tehran, 1315, s. 70; Minorski V. Meraga, s. 732.

(64) Podrobnoye opisaniye Persii. Ç. I, M. 1820, s. 180; Kafurev, adı geçen eseri, s. 50.

(65) Minorski V. Meraga, s. 732.

(66) Korsun, adı geçen eseri, s. 48, 178.

Böylece kaynakların bilgilerine dayanarak denilebilir ki Marağa şehrinin nüfusu genelde Müslüman Azerbaycan Türklerinden oluşmuş, gayri Müslümanların (Ermeni ve Yahudi) sayısı önemsiz derecede az olmuştur.

Hoy Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Hoy Hanlığının toprakları Araz nehri, Maku Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu, Urmiya Gölü, Enzab ve Merend bölgeleriyle sınırlanmıştı⁶⁷. Hoy Hanlığı idari yönden 11 bölgeye ayrılmıştı⁶⁸. 18.Yüzyılın 80'li yıllarında Hoy Hanlığında Ermeni evlerinin sayısı bine çıkmıştı⁶⁹. Kaynaklarda birçok durumlarda Hoy Hanlığına giren bölgelerin bazılarının nüfus sayısı gösteriliyor, bazılarının ise yalnız bölgeye ait köylerin sayısı veriliyor. 1827 yılında Hoy bölgesine 99, Salmas bölgesine 55, Çaldıran bölgesine 36, Sökmenabad bölgesine 36, Hoy bölgesinin güneydoğusunda yerleşen Çors bölgesine 23, Karakoyunlu bölgesine 22, Osmanlı sınırında, Beyazıt'ın güneyinde yerleşen, doğu ve güney tarafından Maku Hanlığıyla sınırlı olan Avacığ bölgesine 15, Babacim bölgesine 13, Dergah bölgesine 12, kuzeyden Sökmenabad, doğudan Hoy, güneyden Salmas bölgeleriyle, batıdan Osmanlı İmparatorluğuyla sınırı olan Gotur bölgesine 11, Sökmenabad'dan başlayarak Gotur Irmağına kadar uzayan Elend iline 8 köy aitti. Gotur bölgesinde toplam 1000 civarında nüfus vardı⁷⁰. Bölgenin merkezi olan Gotur'da 100'e yakın aile vardı. Çaldıran bölgesinin merkezi köyü olan Garaeyinlide 400 kadar evin olduğu belirtiliyordu. Cors bölgesinin merkezi köyü Garapiyaidin'de nerdeyse 700 ev vardı⁷¹. Hoy Hanlığına ait bölgelerin nüfusunun toplam sayısı hakkında bilgi verilmiyor

19.yüzyılın 20'li yıllarında Salmas bölgesinin 20 bin nüfusu vardı⁷². Kafturev bölgenin nüfusunun dini içeriği hakkında bilgi vermiyor. 1827 yılında Urmiya Gölünün kuzeybatısında yerleşen ve güneyden Urmiya

vilayeti, batıdan Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyden Hoy, doğudan Enzab bölgesiyle sınırlı olan Salmas bölgesi 55 köyden ve çadırlarda yaşayan bazı yarım göçebe sığırcılıkla uğraşan nüfustan oluşuyordu. Yüzbaşı Kosebu "İran eyaletlerinde Ermenilerin en fazla Salmas'ta yaşamalarına rağmen, bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Tatarlardan (Azerbaycan Türklerinden-İ.M.) oluştuğunu" yazıyordu⁷³. Arşiv belgelerinde köylerin kaç eyaletten oluşması verilmemiştir. 1827 yılında Salmas bölgesine ait Dilman şehrinde Azerbaycan Türklerine ait 685 bahçe, 6 cami, 83 dükkan kayda geçmişti⁷⁴. Şehirde Hıristiyanlar yaşıyordu.

Salmas bölgesinin başkenti Salmas şehriydi. Hoy Livasının mufassal defterine göre 1727 yılında Salmas şehrinde 59 ev Müslüman Türk, bunun dışında 32 Müslüman bekâr Türk, sadece 11 Hıristiyan yaşıyordu⁷⁵. Demek ki, 368 kişilik toplam nüfusun 327'si Müslüman Türk ve 41'i Hıristiyan Ermeniden oluşmaktaydı. Salmas şehrinin nüfusunun %88.9'unu Müslüman Türkler, %11.1'ini Hıristiyan Ermeniler oluşturmaktaydılar. Eğer Osmanlıların şehri işgal etmesiyle ilgili Müslüman nüfusun şehri terk etmesine dikkat edersek o zaman Şalmas şehrinin Osmanlıların gelişinden önce Müslüman Türklerinin daha fazla olduğu kanısına varılır.

Hanlıklar döneminde Salmas şehrinin nüfusu artmıştı. Gezgin Zeynalabdin Şirvani Salmas şehrinde 1400 evin (evlerin sayısının tahminen 5'e çarparsak 7000 kişi yapar) olması bilgisini veriyordu⁷⁶. Rus arşiv belgelerine göre, Salmas şehrinde, evlerin

(67) Opisanıye magala Gyuney ili Anzape, provintsii Hoyskoy i magalov Hoyskogo i Salmaskogo v 1827 godu (sostavil kapitan gen.-ştaba Kotsebu 1827 g.) // RGVIA, fon. 446, op. 1. d. 171, v. 1.

(68) Çernozubov S. Azerbaydjan. , s. 178.

(69) Burnaşev S. Opisanıye oblastey Adrebijanskij v Persii i ih političeskogo sostoyaniya. Kursk, 1793, s. 25.

(70) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., v. 3 arka-4.

(71) Korsun, adı geçen eseri, s. 150-152.

(72) Kafturev, adı geçen eseri, s. 50.

(73) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., l. 3 ob. 6.

(74) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., v. 6.

(75) BOA, TTD 911, s. 35; Bilgili A. S. Adı geçen eseri, s. 149.

(76) Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bustan-üs-seyahe, s. 359.

sayısı 1000'e kadardı (nerdeyse 5 bin kişi)⁷⁷. Şehirde evlerin azalması (aşağı yukarı 2 bin kadar) Rusların bu toprakları denetim altında tutukları dönemde halkın şehri terk etmesi ve tehcirlerle ilgili olabilirdi. Selmas bölgesinde yaşayan 97 Ermeni ailesinin 1828 yılı Türkmençay Anlaşmasından sonra Nahçıvan şehrine tehciri yapılmıştı⁷⁸. 1837-1840'lı yıllarda Selmas ve Hoy civarında 5 bin aile Elat Dömbülü taifesi yaşıyordu⁷⁹.

19.yüzyılın sonlarında Salmas ve ona komşu olan Çiyerin bölgesinin 51 bin nüfusu vardı. Bunların %63.2'sini Şiiler, %13'ünü Sünniler, %22.5'ni Hıristiyanlar ve %1.3'nü ise Yahudiler oluşturuyorlardı. Salmas bölgesinin nüfusunun 4/1'i Hıristiyanlardan: Ermeni ve Süryanilerden oluşuyordu⁸⁰.

1827 yılında 99 köyden oluşan Hoy bölgesinin kaç ev ve kişiden oluşmasına ait bilgi yoktur. Kosebu bölgeye ait 7 köyde Ermenilerin, diğer köylerdeyse (92) Azerbaycan Türklerinin yaşadığını belirtiyordu⁸¹. Bu bilgilerden Hoy bölgesinde Ermenilerin azınlıkta olduğu net olarak görülür. İran'ın şehir ve köylerinde yaşayan Ermenilerin listesini yapan Hazar Melik Nubarov 1829 yılında Hoy eyaletinde (Hoy şehri de ait olmakla) toplam 2696 ev Ermeni yaşadığını bildiriyordu⁸².

Hoy bölgesinin merkezi Hoy şehriydi. 1727 yılı tahrir defterine göre Hoy şehrinde toplam 1595 vergi veren yaşıyordu ki, bunun da 1150'si evli Müslüman Türk, 445'i ise Gebraniydi (gayri Müslim). Heşt mahallesinde 86, Rebat'ta 301, Sivane'de 83 evli Türk, 8 gayri Müslim, Güllü'de 77 evli Türk, 37 Gebrani, Bayandırbeyle 32, Söyüdü'de 77, Gadı'da 80 evli Türk, 46 Gebrani, Avehce'de 13 evli Türk, 26 Gebrani, Tamarcan-Cuhur Nohur'da 287 evli Türk, 214 Gebrani, Gabad'da 17 evli Türk, 29 Gebrani, Kilise'de 18 evli Türk, 76 Gebrani, Erami-Kebirli'de 46 evli Türk ve 9 Gebrani yaşıyordu⁸³. S.Bilgili'nin gayri Müslimleri ailece hesaplaması doğru değildir, çünkü Gebranilerden bekâr veya evli olması ayrımı yapmadan aynı

miktar vergi alınıyordu ve mufassal defterde onların medeni hali belirtilmiyordu. Bu yüzden de gayri Müslimlerin sayısı tarafımızdan kişi sayısı olarak alınmıştı. Hoy şehrinde yaşayan tahminen 6195 kişilik nüfusun 5750'si (%92.8) Müslüman Türklere, 445'i ise (%7.2) gayri Müslimlerden oluşuyordu.

19.yüzyılın başlarında Hoy şehrinde 20 bin nüfus vardı⁸⁴. 1828 yılı Rus arşiv belgelerine göre Hoy şehri ve çevresinde 3800 ev, 15 cami, 6 han vardı. 200 Ermeni ailesi dışında şehrin tüm nüfusu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı⁸⁵. Demek ki şehrin Müslüman nüfusu %94.7, Hıristiyanlara %5.3'tü. 1828 yılı Türkmençay Anlaşmasından sonra Hoy şehrinde yaşayan 166 Hıristiyan Ermeni ailesinin Rusya İmparatorluğu tarafından Nahçıvan şehrine tehcirinden⁸⁶ sonra şehirde Ermenilerin sayısı 34 aile olmuştu. Demek ki o dönemde şehirdeki Hıristiyan nüfusun sayısı 1827 yılına oranla daha az olmuştur. Melik Nubarov'un 1829 yılında 320 evin Ermenilere ait olmasını yazması⁸⁷, yukarıdaki kaynaklarda verilen rakamlara uymuyor. Melik Nubarov Ermeni kökenli olduğu için Hoy şehrinde yaşayan Ermeni nüfusun sayısını bilemekten abartıyor. Oysa 166 Ermeni ailesinin Nahçıvan şehrine tehciri sonrası Ermeni ailelerinin sayısı artmalı değil, azalmalıydı.

Hoy'un nüfusu arasında dindarlar çok olduğundan şehir bazı kaynaklarda Dar-ül Müminin, yani dindarların evi (Salih insanlar meskeni) adlandırılıyordu⁸⁸. 19.Yüzyılın

(77) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy. ., v. 3.

(78) Statistiçeskoye opisaniye Nahıçevanskoy provintsii, s. 125.

(79) Blaramberg, adı geçen eseri, s. 15.

(80) Korsun, adı geçen eseri, s. 157.

(81) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., v. 5 arka.

(82) Spisok armyanskikh seleniy v Persii (sostavil Kazar Melik Nubarov)// RGVIA, fon. 446, op. 1, d. 170, v. 2 arka-3; Opis armyanskim gorodam i seleniyam, nahodyaşemusya v Persii, üçinennaya onoy okolo 10-h letah Karabakskim dvoryanimom Kazarom Melik Nubarovim v 1829 g. // RGVIA, fon. 446, op. 1, d. 170, v. 2 arka-3.

(83) BOA, TTD 911, s. 6-33; Bilgili A. S. Adı geçen eseri, s. 157.

(84) Kafturev, adı geçen eseri, s. 50.

(85) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., v. 4 arka.

(86) Statistiçeskoye opisaniye Nahıçevanskoy provintsii, s. 125.

(87) Spisok armyanskikh seleniy v Persii... v. 2 arka; Opis armyanskim gorodam i seleniyam..., v. 2 arka.

(88) Rezmara A. Ferheng-e coğrafiya-ye İran, c. 4, Tahrán, h. 1330, s. 200; Delili, adı geçen eseri, s. 36.

70-90'lı yıllarında Hoy şehrinde 50 bin nüfus yaşıyordu. Şehrin Narinkale kısmında 7 bin kadar, kalenin çevresinde 11 bin ev vardı. Hoy şehrinin nüfusunun çoğu Müslümandı. Ermenilerin sayısı 500 kişiden fazla değildi. Hoy'un toplam nüfusu 420 bindi. Nüfusun %60.5'i Şii mezhepli Azerbaycan Türkleri, %3.5'i Grigoryan Ermeniler ve Katolik Haldeyler, %0.2'si Yahudilerdi⁸⁹.

Böylece Hoy Hanlığında Müslüman nüfusun çok olduğu ve Hıristiyanlarınsa burada az oldukları kanısına varılabilir. Onu da belirtmek gerekir ki Hıristiyanlar Hoy Hanlığının topraklarında 18.yüzyılın başlarından yaşamağa başlamıştır. 17.yüzyılın ortalarında Hoy'da bulunmuş Evliya Çelebi onun nüfusunun Müslüman Türklerden oluştuğunu belirtiyordu⁹⁰.

Maku Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

18.yüzyılın başlarında Maku Kalesinde 79 ev Müslüman Türk yaşıyordu⁹¹ ve burada Hıristiyan Ermeni kayda geçmemişti.

Maku Hanlığı 18 bölgeye ayrılmıştı. Maku Hanlığının genel nüfusu 105 bin kişiydi. Hanlıkta yaşayan 500 Hıristiyan Ermeni ailesinin 250 kadarı Maku şehrinde yaşıyordu. Geriye kalanlarsa Müslümanlardı⁹². Maku Hanlığında yaşayan Hıristiyanlar genel nüfusun %24'nü Müslümanlarsa %76'sını oluşturmaktaydılar.

1852 yılında Maku Hanlığına 60-70, 19.yüzyılın sonundaysa 300'e kadar köy ve şehir aitti. Maku Hanlığının nüfusunun çoğulu Şii mezhepli Müslüman Türklerdi. Türk nüfusu içinde Aliallahı adlandırılan akım vardı ve onlar genelde Maku Hanlığının 20 köyden oluşan Karaköylü bölgesinde yaşıyorlardı. Ermeniler Maku Hanlığının 3 köyünde ve Maku şehrine yerleşmişlerdi. Maku şehrinde Hıristiyan Ermenilerin sayısı 70 ev kadar (375 kişi), Kışmıştepe köyünde 80 ev (393 kişi), Garakilse köyünde 25 ev (223

kişi), Dereşam köyünde 35 evdi (235 kişi). Dereşam köyü yarı harabe olduğu için halkı Mukaddes Stefan Manastırında yaşıyordu⁹³. Bu dönemde Maku Hanlığında yaşayan 76 bin nüfusun 75 bini Müslümanlardan, 1000 kişi civarındaysa Hıristiyan Ermenilerden oluşuyordu. Şöyle ki Müslümanlar nüfusun %98.7'ni, Hıristiyanlarsa % 1.3'nü oluşturuyorlardı. Görüldüğü kadarıyla nüfusun büyük çoğunluğu Müslümandı.

Tebriz Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Urmiya Gölünün kuzeydoğusunda yerleşen Tebriz Hanlığı kuzeyden Üzümdil Sıradağları, Karadağ Hanlığı, doğudan Serab Hanlığı güneyden Sehend Dağı, batıdan Urmiya Gölüyle sınırlıydı. 18.yüzyılın 80'li yıllarında Tebriz Hanı, 10 bin kadar ordu çıkarabilirdi ve hanlıkta yaşayan 500 ev Ermenilerden, geriye kalanlarıysa Müslümanlardan oluşuyordu⁹⁴.

1827 yılında Tebriz eyaletinin Güney bölgesinin 32 köyünde 4200 ev kayda geçmişti⁹⁵. Melik Nubarov 1829 yılında Tebriz vilayetinin 6 köyünde ve Tebriz şehrinde 370 ev, vilayetin Karadağ ve Keyvan bölgelerinde 605 ev Ermeninin yaşadığını belirtiyordu⁹⁶. Diğer kaynaklara Ermeni kökenli Rus memurun verdiği bu bilginin kasıtlı olarak abartılmış olduğunu sergiliyor. Güney veya Enzab bölgesinin tasvirine ait 1827 yılına ait belgede 4200 evi olan 32 köyden ve 6 çiftlikten oluşan bölgenin nüfusunun tümü Müslüman olduğu yazılıyor⁹⁷. İlginçtir ki, aynı yılda düzenlenmiş bilgiler uygun değildir. Bu halde üstünlüğü Ermeni olmadığı ve Melik Nubarov'a göre askeri istatistik tasvirlerin düzenlenmesinde

(89) Korsun, adı geçen eseri, s. 48, 156, 158-159.

(90) Minorski V. Hoy //İslam Ansiklopedisi, c. 5/1, s. 573.

(91) BOA, TTD 895, s. 3-41; Bilgili A. S. Adı geçen eseri, s. 149

(92) İshagi N. İ. Maku hanlığının öçerki, doktora tezi B., 1967, s. 15.

(93) Korsun, adı geçen eseri, s. 137-140.

(94) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 22.

(95) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy..., v. 1 arka.

(96) Spisok armyanskikh seleniy v Persii... v. 4; Opis armyanskim gorodam i seleniyam..., v. 4

(97) Opisanıye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy. , v. 1 arka.

deneyimli olduğu için 2. Kosebu'ya vermek daha doğru olurdu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Tebriz Hanlığını Güney, Merend ve Tebriz bölgelerinden oluşuyordu ve hanlığa ait illerde 350 köy vardı⁹⁸.

Tebriz Hanlığının başkenti Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biri olan Tebriz'di. 1728 yılı tahrir defterine göre Tebriz şehrinin 13 mahallesinde 5696 ev Türk, 610 Ermeni, 54 Yahudi vergi veren kayda geçmişti. Yahudiler Tebriz şehrinin Sürhab mahallesinde, Ermenilerse Dervaze-i Serd mahallesinde yaşıyorlardı⁹⁹. Şehirde yaşayan 29144 kişilik nüfusun 28480'i (%97.7) Müslüman Azerbaycan Türklerinden, 610'u Ermenilerden (%2.1), 54'üyse (%0.2) Yahudilerden oluşmaktaydı. Eğer buraya askeri operasyonlar sırasında şehirden göç edenleri ve 1727 yılındaki depremde ölenleri de eklersek o zaman nüfus sayısı da çok olur. Tebriz şehrinde yaşayan Müslümanlar nüfusun çoğunu oluşturuyorlardı.

1727, 1740 ve 1787 yıllarında Tebriz'de olan depremler ve diğer doğal afetler sonucu Tebriz'de şehir halkının çoğu hayatını kaybetmiş, bir kısmıysa şehri terk etmişlerdi. Hem de askeri operasyonlar sonucu şehir nüfusunun azalması gözlenilir.

19.yüzyılın başlarında Tebriz şehrinin yeniden onarılması sonucu şehri terk eden aileler geri döndüler. Tebriz şehrinde yaşayan nüfusun sayısı hakkında 1805 ve 1806'lı yıllarda İran'a seyahat etmiş P.A.Jober bilgi veriyor. Onun bilgisine göre şehirde 50 bin nüfus vardı¹⁰⁰. P.A.Jober'in bilgisini 19.yüzyılın 20'li yıllarına ait kaynak da onaylıyor. Kaynağın yazdığına göre Tebriz şehrinde 50 bin kişiye kadar nüfus vardı¹⁰¹. Görüldüğü gibi 18.yüzyılın başlarına oranla 19.yüzyılın başlarında Tebriz şehrinde nüfus artışı 10 bin kişiydi.

1828 yılı Türkmençay Anlaşmasından sonra Tebriz şehrinde 53 Ermeni ailesinin

Rusya İmparatorluğu tarafından Nahçıvan şehrine tehciri yapılmıştı¹⁰². 1829 yılında Tebriz şehrinde Ermenilere ait 95 ev kayda geçmişti¹⁰³. Diğer bir kaynaks 1828 yılı Türkmençay Anlaşmasından sonra Tebriz şehrinde 53 Ermeni ailesinin Rusya İmparatorluğu tarafından Nahçıvan şehrine göçürülüp yerleştirildiklerini yazıyordu¹⁰⁴. Eğer 2.Kosebu 1827 yılında Tebriz şehrinde Ermeni ailelerinin yaşamadıklarını yazıyorsa¹⁰⁵, o zaman Nahçıvan'a göçürülen 53 Ermeni ailesinin 2.Kosebunun belgeni tertib etmesinden sonra Tebrize gelerek yerleşen tüccar ailesi olduklarını ihtimal edebiliriz.

Gezgin Zeynalabdin Şirvani'nin bilgisine göre Tebriz şehrinde 20 bin ev vardı¹⁰⁶. 1830-1831'li yıllarda Tebriz'de çıkan taun ve veba hastalıklarına rağmen, 1842 yılında şehir nüfusu 120 bin kişi kadar çoğalmıştı. İ.N.Berezin'de Tebriz şehrinin nüfusu 120 bin¹⁰⁷, 19.yüzyılın 60'lı yıllarında 250 bin¹⁰⁸, aynı asrın 90'lı yıllarında 300 bin (40-50 bin ev)¹⁰⁹ olmuş. 19.Yüzyılın 90'lı yıllarında Tebriz şehrinin nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu. 500 evi oluşturan Ermenilerse şehirde özel mahallede oturuyorlardı. Bu dönemde Tebriz eyaletinin oturma köy nüfusunu her iki türden 180 bin kişi (350 köy) oluşturuyordu. Köy nüfusu Azerbaycan Türklerindendi ve Müslümanlığın Şii mezhebine aitlerdi¹¹⁰.

Kaynaklardan da belli olduğu gibi Tebriz Hanlığında hep Müslüman Azerbaycan Türkleri sayıca üstün olmuşlar.

(98) Korsun, adı geçen eseri, s. 165.

(99) BOA, TTD 904, s. 3-58; Bilgili A. S. Adı geçen eseri, s. 168-169.

(100) Jober P. A. Seyahet be İran ve Ermenestan, Tahran, 1322, s. 180.

(101) Kafurev, adı geçen eseri, s. 50.

(102) Statistiçeskoye opisaniye Nahçıevanskoy provintsii, s. 125.

(103) Spisok armyanskih seleniy v Persii... v. 4; Opis armyanskih gorodam i seleniyam, v. 4.

(104) Statistiçeskoye opisaniye Nahçıevanskoy provintsii, s. 125.

(105) Opisaniye magala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy. , v. 1 arka.

(106) Babahanov R. Seyidov F. Hacı Zeynalabdin Şirvani (büyük seyyah ve alim). Bakı, 1961, s. 25.

(107) Berezin İ. N. Puteşestviye po severnoy Persii. Kazan, 1852, s. 77.

(108) Ferhad Mirze, Tarih-e Çahan-ara. Tahran, 1272, s. 460.

(109) Korsun, adı geçen eseri, s. 48, 168.

(110) Korsun, adı geçen eseri, s. 168.

Karadağ Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Kuzeyden Araz Nehri, doğudan Meşkin şehri, güneyden Serab, Ucan, batıdan Merend ve Tebriz bölgeleriyle çevrelenen Karadağ Hanlığı idari yönden 18 bölgeye ayrılıyordu, bu bölgeler toplam 449 köyden oluşuyordu¹¹¹. 18.Yüzyılın 80'li yıllarında Karadağ Hanlığında 300 ev Hıristiyan yaşıyordu¹¹². Karadağ Hanlığının nüfusunun toplam sayısına ait bilgi yoktur. Fakat burada yaşayan Müslüman Türk taifelere ait bilgilere rastlamak olur. Karadağ Hanlığının dağlık alanlarında yaşayan yarım göçebe nüfus bazı kabile ve taifelere ayrılıyordu. Bunların içerisinde bir zamanlar Şahsevenliği kabul eden taifeler, Hulafeler, Cavanşirler, Hacı Hacı, Karaçorlu, Bayburdu, Çelebiyanlı, Hacı Alili, Mehemedhanlı, Karadağ Kaçarları ve Terkemeler daha çok ünlülerdi¹¹³.

1826 yılında Karadağ eyaletinde 2 bin aile Tatar (Azerbaycan Türkü-İ.M.), 650 aileyse Ermeni yaşıyordu¹¹⁴. Karadağ eyaletinde Azerbaycan Türkleri %75.5, Ermenilerse %24.5'i oluşturmaktaydı. 19.yüzyılın 90'lı yıllarında Elat Türk Karadağ taifeleri (Şiiler) 5 bin evden (her iki türden 30 bin kişi) oluşuyorlardı. Bu dönemde Karadağ'ın 210 bin kişilik nüfusunun çoğu Müslümandı. Karadağ Ermenileri yalnız 28 köyde yaşıyorlardı¹¹⁵.

Eher Irmağının sol kıyısında deniz düzeyinden 4685 fut (1546.05 metre) yükseklikte yerleşen¹¹⁶ Eher Şehri Karadağ Hanlığının başkentiydi. Eher şehri Bağbanlı, Sadatlı ve Nahçıvanlı adlanan üç mahalleden kurulmuştu¹¹⁷. Hanlıklar döneminde şehirde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan nüfusa ait net bilgi yoktur. 19.yüzyılın başlarında şehirde 6-8 bin nüfusun yaşadığı ihtimal edilir¹¹⁸. Kıyaslama için gösterebiliriz ki 19.yüzyılın 80'li yıllarında şehirde 16-18 bin civarında (2800 ev) nüfus vardı¹¹⁹. Onu da belirtmek gerekir ki şehirde Hıristiyanlar yaşamıyorlardı.

Bazı kaynaklarda Güney Azerbaycan'da yaşayan Hıristiyanların toplam sayısı verilmiştir. Örneğin, 1837-1840'lı yıllarda Güney Azerbaycan'da toplam 6 bin Ermeni ailesinin yaşaması ve onların ticaretle uğraşmasına ait bilgi vardır. Bu bilgilerden belli oluyor ki Ermeniler Güney Azerbaycan'ın yerel halkından olmamış, burada sonradan ticaret amacıyla meskünlaşmışlar. Oysa aynı kaynak bu dönemde Güney Azerbaycan'da Türk kökenli Elat Müslüman taifelerinin toplam neredeyse 68 bin aile oluşturduklarını yazıyor¹²⁰. Bunların üzerine Güney Azerbaycan'ın oturak Müslüman nüfusu da gelirse, o zaman burada Müslümanlara oranla Hıristiyan Ermenilerin azlıkta olduklarını net olarak görebiliriz. Onu da belirtmek gerekir ki 19.yüzyılın ikinci yarısında da Güney Azerbaycan'da Hıristiyanlar azınlıktaydı. 19.yüzyılın 80-90'lı yıllarında Güney Azerbaycan'da yaşayan her iki cinsten olan 2 milyon civarında nüfusun 60 bini Şii mezhebinden olan Müslüman Şahseven taifelerinden oluşmaktaydı. Hıristiyan Ermeniler 4 2/1 bin (dört tam ikide bir bin) aileydi ve genellikle Tebriz, Erdebil, Mivandab şehirlerinde, o sıradan da toplu olarak 28 aile Karadağ'ın, 3 aile Maku'nun köylerinde, 3107 kadar ev Salmas bölgesinde, 400 ev Urmiya eyaletinde, 280 ev Souçbulag eyaletinde, 70 ev Marağa şehri çevresinde yaşıyorlardı. 20 bin aileni Hıristiyan Süryaniler oluşturuyorlardı. Burada o sırada az sayıda Katolik Amerikan ve Rus Pravoslav misyonerleri de yaşıyorlardı. 75 eve kadar Yahudi Selmas bölgesinde, 70 kadar Souçbulag eyaletinde, 200 ev Yahudiye Miyandab şehrinde kayda alınmıştı. Bu dönemde Güney Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan (özellikle de Şiilerden) oluştuğu belirtiliyordu¹²¹.

(111) Çernozubov, adı geçen eseri, s. 176.

(112) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 20.

(113) Korsun, adı geçen eseri, s. 126; Delili, adı geçen eseri, s. 43.

(114) Kavkazskiy sbornik, Silt.: XXII, Tiflis, 1900, s. 42.

(115) Korsun, adı geçen eseri, s. 69, 126-127.

(116) Korsun, adı geçen eseri, s. 129.

(117) Delili, adı geçen eseri, s. 45.

(118) Çernozubov, adı geçen eseri, s. 176.

(119) Korsun, adı geçen eseri, s. 129.

(120) Blararnberg, adı geçen eseri, s. 14-15.

(121) Korsun, adı geçen eseri, s. s. 48-87.

Böylece 18-19.yüzyılın başlarında Güney Azerbaycan'da toplam Müslüman Türk nüfusu üstünlükte olmuş, burada Hıristiyanların sayısı çok az olmuştur.

Şimdi Kuzey Azerbaycan topraklarındaki hanlıkların Müslüman ve Hıristiyan nüfusuna göz atalım.

Karabağ Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri'ne göre 1727 yılında Gence-Karabağ eyaletinde kayda geçen 18296 vergi veren nüfusun 10741'i Müslüman, 7555'iyse Hıristiyan olmuştur. Bu dönemde Gence-Karabağ eyaletinin Karabağ Hanlığına ait olan 20 bölge ve 6 elatin nüfusu 9581 vergi verendi. Eyaletin Karabağ tarafına düşen kısmında 435 yerleşik, 361 boş köy, 105 mazra ve 9 yayla kışlak kayda geçmişti. 435 yerleşik köyden 254'ü Müslüman 168'i gayri Müslim, 13'de Müslüman ve gayri Müslimler yaşıyorlardı. Bölgede kayda geçmiş Berde şehrindeyse bir tek Müslüman Azerbaycan Türkleri yaşıyorlardı. Gayri Müslim nüfus yaşayan beş nahiyeye-Talış (Gülistan), Haçın, Çilebörd, Verende ve Dizag'da meskûnlaşmışlardı. Karabağ'da kayda geçen 9581 vergi verenin 6089'unu Müslümanlar, 3492'ni gayri Müslimler oluşturmuşlar¹²². Karabağ Hanlığında yaşayan Hıristiyanlar Alban kökenini unutmayan yerli Hıristiyanlar ve buraya değişik dönemlerde göç etmiş Ermenilerdi¹²³. Gence-Karabağ eyaletinin Müslüman nüfusunun diğer yerlere göç etmesi, Hıristiyan nüfusuna genelde kendi yerinde kalması sonucu Türk nüfusun sayısında yapay olarak azalma gözlenilir. Nüfusun toplam sayısında Dizag nahiyesinde %49.2, Haçın Sığnag nahiyesinde %13.1, Verende Sığnak nahiyesinde %9.7 Türk nüfus kalmış, Gülistan ve Talış nahiyelerinde 1 kişi bile Müslüman kalmamıştı¹²⁴.

18.yüzyılın 80'li yıllarında Karabağ Hanlığında 7 bin Hıristiyan bahçesi kayda geçmişti¹²⁵.

19.Yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığında yaşayan aşağı yukarı 22500 aileden 17 binden fazlasını Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Bu da Karabağ Hanlığında Müslümanların %80'den fazla, Hıristiyanların %20 civarında olduğunu belirtiyor¹²⁶. 19.Yüzyılın başlarında Rusya'nın işgalci politikası sonucu Azerbaycan Türklerinin hanlıkları terk etmesi süreci başlamıştı. Şöyle ki 1.Rusya - İran Savaşı sırasında bir tek Karabağ Hanlığından Araz'ın karşı tarafında 4845 aile göç etmişti¹²⁷. 1805 yılının yazında Karabağ'da Rus ve Kaçar orduları arasında yapılan savaş sırasında bir gecede hanlığı 20000 Müslüman terk ederek Araz'ın karşı tarafına geçmişti¹²⁸.

1823 yılının genel tasvirine göre Karabağ eyaletinde yaşayan 18769 aileden 13056'si Azerbaycan Türklerinden, 4528'i Ermenilerden oluşmuş, 1185 aileninse uyruğu belirtilmemiştir. Şuşa şehrinde 1111 aile Azerbaycan Türkü, 421 aile Ermeni kayda geçmiştir¹²⁹. 1.Rusya - İran Savaşı döneminde Karabağ Hanlığına Beyazıt'tan 2, Van'dan 3 ve Hoy'dan 12 Ermeni ailesinin tehciri yapılıyor. Hoy'dan tehciri yapılan 12 aileden 10'u hanlığın Garalar köyüne yerleştiriliyor¹³⁰. Bu süreç sonraki yıllarda da sürer. Türkmençay Anlaşmasına göre Kaçarlar Devletinden tehciri yapılan Ermenilerin bir kısmı Karabağ'a yerleştiriliyor¹³¹. 1826 yılında Karabağ eyaletinde 4042 aile oturak Tatar, 7836 aile Elat Tatar (toplam 11878 aile), 5080 aile Ermeni

(122) Gence-Garabağ eyaletinin mufassal defteri (ön söz, tercüme ve geydlerin müellifi H. Memmedov). B., 2000, c. 23-570.

(123) Mustafazade T. T. Garabağ hanlığı, Bakı, 2010, s. 97-98.

(124) Gence-Garabağ eyaletinin mufassal defteri, s. s. 16, 171-179, 342-362, 380-428.

(125) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 15.

(126) Hacıyeva Z. Garabağ hanlığı: sosial-igisadi münasibetler ve devlet gurluşu. Bakı, 2007, s. 199, s. 199.

(127) AKAK, V c., s. 579; Verdiyeva H. Y. XIX asrın birinci yarısında Şimali Azerbaycanın ehali, B., 1993, s. 22.

(128) Dubrovin N. Zakavkazye v 1803-1806 gg. SPb., 1866, s. 426.

(129) Opisanıye Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu, po rasporyajeniye glavnoupravlyayuşego v Gruzii Yermolova, deystvitelnm sovetnikom Mogilyevskim i polkovnikom Yermolovim // Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, f. 24, siy. 1, iş 143, v. 1-225.

(130) Opisanıye Karabahskoy provintsii... v. 28, 72 arka-73, 98 arka-103, 126; Mamedova İ. M. Vliyaniye pereselençeskoy politiki Rossiyskoy imperii na etnokonfessionalnyu situatsiyu Azerbaydjana v naçale XIX veka // Voprosi gumanitarnih nauk. Moskova, 2009, № 6 (44), s. 30-31.

(131) Glinka S. Opisanıye pereseleniya armyan Adderbidjanskik v predelı Rossii. Moskova, 1831, s. 48, 90-91, 103, 115, 129; AKAK, VII c., sen. 411, s. 461; Yenikolopov, adı geçen eseri, s. 130, 139.

yaşıyordu¹³². Görüldüğü kadarıyla 1823 yılına göre 1826 yılında Müslüman ailelerin sayısı 1178 aile azalmış, Ermeni ailelerin sayısıysa 552 aile artmıştı. Eğer Karabağ'da Ermeni nüfusun sayı 1823 yılına 4528 aile idiye¹³³, Çar Rusya'sının tehcir politikası sonucu 1832 yılında ailelerin sayısı 6491'e çıktı. Şuşa şehri de olmakla Karabağ eyaletinin 741 köyündeki 20546 evden 13965'i Azerbaycan Türklerine, 6491'iye Ermenilere aitti¹³⁴. 1832 yılının bilgisine göre Şuşa Kalesinde 2667 Tatar, 2392 Ermeni, Karabağ eyaletinin köy ve kışlaklarında 32379 Tatar, 17413 Ermeni yaşıyordu¹³⁵. Kaynaklardan görüldüğü gibi Karabağ eyaletine Ermenilerin tehcirinden sonra bile burada Azerbaycan Türkleri çoğunluk oluşturmaktaydı.

Karadağ Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

1727 yılı tarihli Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri'ne göre Nahçıvan sancağında 8957 vergi veren vardı. Eğer 1728 tarihli İrevan Eyaletinin Mufassal Defterleri'nde belirtilen Sederek (207) ve Şerur (1837) nahiyelerinde yaşayan 2044 vergi vereni de buraya eklersek, o zaman Nahçıvan Hanlığının tarihi sınırları çerçevesinde 11001 vergi verenin olduğu denilebilir¹³⁶. Onlardan %51.5'ini Müslüman, %48.5'iniyse gayri Müslimler oluştuyordu. Aynı zamanda 1727 yılında Nahçıvan sancağında yaşayan Müslüman nüfustan olan yöneticileri ve askerleri dikkate alırsak, o zaman burada Müslüman nüfusun daha çok olması kanısına varılabilir¹³⁷. Öte taraftan 1727 yılında kendi yurtlarını terk etmiş 86 yerleşkenin nüfusu Şii Müslümanlardan oluşmuştu. Mufassal defteri düzenleyenler birçok köylerin nüfusunun Şii oldukları için bölgeyi terk ettiklerini ve daha geri dönmeyeceklerini bildiriyorlardı¹³⁸. Demek ki Nahçıvan sancağı Osmanlılar tarafından ele geçirilene kadar, burada Müslüman nüfus daha çok olmuştur.

1727 yılında kasaba gibi kayda geçen Ordubad şehrinde 359 evli, 230 bekâr Müslüman yaşıyordu¹³⁹. Ordubad şehrinde Hıristiyan nüfus kayda geçmemiştir.

Hanlıklar döneminde Nahçıvan Hanlığının nüfusunun çoğunu Müslüman Azerbaycan oluşturmaktaydı. 18.Yüzyılın 80'li yıllarından Nahçıvan Hanlığında 500 Hıristiyan evi kayıtlara geçmişti¹⁴⁰.

Nahçıvan Hanlığının Rusya tarafından işgaline kadar burada 5538 Azerbaycanlı aile yaşıyordu ve Ermeni ailelerinin sayı tehcire kadar 930'du¹⁴¹. Kafkasya Arkası Vilayetlerin İcmali'ndeysen tehcire kadar burada yaşayan Ermeni ailelerinin sayısı 533'tü, yani daha azdı¹⁴². Nahçıvan Hanlığında nüfusun genelini Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu Nikitin de onaylıyor: "Nahçıvan Hanlığında (nerede ki eski zamanlarda Kengerliler meskünlaşmışlardı) Tatarlar büyük çoğunluğu oluştuyuyorlardı"¹⁴³. 1826 yılında Nahçıvan Hanlığında 12 bin Tatar (Azerbaycan Türkü-İ.M.), 3800 Ermeni kayıtlara geçmişti¹⁴⁴. Tehcirler kadar Nahçıvan Hanlığında yaşayan 39500 kişiden 30320'si Azerbaycan Türkü, 9180 Ermeni olmuştur¹⁴⁵. Tehcirlerden sonra burada Ermeni nüfus yapay olarak hızla

(132) Kavkazskiy sbornik, Cilt: XXII, Tiflis, 1900, s. 42.

(133) Opisanie Karabahskoy provintsii... v. 4-222.

(134) Obozreniye Rossiyskih vladeniye za Kavkazom, v statističeskom, etnografičeskom, topografičeskom i finansovom otnoşeniya (ORVZ), III h., SPb., 1836, s. 267.

(135) ORVZ, IV h., s. 361, tablo B; Mamedova İ. M. Vliyanie perselenceşkoy politiki Rossiyskoy imperii na etnokonfessionalnuyu situatsiyu Azerbaydjana v naçale XIX veka // Voprosi gumanitarnih nauk. Moskva, 2009, № 6 (44), s. 31.

(136) Nahçıvan sancağının mufassal defteri (notların yazarı H.Memmedov çeviren Akad. Z. Bünyadov, H. Memmedov), B, 2001, s. 37-367.

(137) Nahçıvan sancağının mufassal defteri (notların yazarı H.Memmedov çeviren Akad. Z. Bünyadov, H. Memmedov), B, 2001, s. 13.

(138) Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri, s. 324-325.

(139) Nahçıvan Sancağının Mufassal defteri, s. 222-236.

(140) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 19

(141) Guliyev N. A. Nahçıvan hanlığının ehali (tarihi-demografik araştırma), B, 2006, s. 119.

(142) ORVZ, IV h., s. 317.

(143) Nikitin K. A. Gorod Nahçıvan i Nahçıvanskiy uyezd//Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza. Vypusk vtoroy, Tiflis, 1882, s. 127.

(144) Kavkazskiy sbornik, Cilt: XXII, Tiflis, 1900, s. 26.

(145) Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), fon. 24, sıv. 1, iş 354, v. 7.

çoğalmıştı. 1829 yılında Nahçıvan eyaletinde 822 Ermeni evi kayda geçmiştir¹⁴⁶.

1828-1831'li yıllarda Nahçıvan bölgesine 2387 Ermeni ailesi göçürülmüştü¹⁴⁷. 1831 yılında Nahçıvan şehri ve eyaletinin köylerine Hoy'dan (408 aile), Tebriz'den (53 aile), Marağa'dan (69 aile), Salmas'dan (1302 aile + Salmas ve Hoy'dan 384 aile), Deykerhan'dan (26 aile) ve Urmiya'dan (27 aile + kaynakta toplamda verilen Urmiya ve Salmas'tan tehciri yapılmış 22 aile) toplam olarak 2291 Ermeni ailesi (kaynakta yazar verilen rakamları yanlış hesapladığından 2285 Ermeni ailesi yazıyor - İ.M.), Ordubad'a ve çevresineyse Tebriz'den (84 aile) ve Marağa'dan (182 aile) toplam olarak 266 Ermeni ailesi - genelde toplam 2557 (yazar yanlış olarak 2551 Ermeni ailesi veriyor) Ermeni ailesinin tehciri yapılmıştır¹⁴⁸. 1832 yılında Nahçıvan, İrevan ve Ordubad'ın ait olduğu Ermeni Vilayeti'nde tehcirler sonucu Ermenilerin sayısı 82317'ye ulaşmıştı¹⁴⁹. Aynı yılın genel tasvirine göre Nahçıvan eyaletinde 3859 aile Tatar veya Türkmen (Azerbaycan Türkü - İ. M.), 533 aile Rus işgaline kadar buraya tehciri yapılmış Ermeni ailesi ve 1828 yılında İran'dan göçürülmüş 2145 Ermeni ailesi yaşıyordu¹⁵⁰. Görüldüğü gibi 1832 yılına ait bilgide İran'dan Nahçıvan eyaletine tehciri yapılmış Ermeni ailelerinin sayı 1831 yılının istatistiğine oranla daha az verilmişti veya bilerekten azaltılmıştı. O sırada Ordubad çevresinde İran'dan göçürülen Ermenilerin sayı da 1831 yılına oranla daha az - 216 erkek gösterilmiştir¹⁵¹.

İ.Şoren'in bilgisine göre 19.yüzyılın 30'lu yıllarında eski Nahçıvan Hanlığının topraklarında toplam 5538 aile (24385 kişi) Müslüman nüfus, 3325 aile (17097 kişi) Hıristiyan Ermeni yaşıyordu. Nahçıvan eyaletinde Müslümanların sayısı 3863 aile (17138 kişi), Ermenilerin sayıysa 2675 aile (13369 kişi) oluşturuyordu¹⁵². Görüldüğü kadarıyla hatta Rusya İmparatorluğu tarafından Ermenilerin Nahçıvan topraklarına tehcirinden sonra bile burada Müslüman Azerbaycan Türkleri sayıca daha çoktu.

Nahçıvan Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Nahçıvan şehrinin nüfusu hakkında bilgiler ya Nahçıvan Hanlığının kurulmasından, ya da hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonraki döneme aittir. Hanlıklar döneminde Nahçıvan şehrinin hakkında bilgiler az olsa bile nüfusun dini içeriğinin belirlenmesinde etkindir.

18.yüzyılda Nahçıvan'da bulunmuş Fransız gezgini J.Şarden şehrin %80'ninin yıkıldığını ve zamanla onarıldığını, burada 2 bin evin olması hakkında bilgi veriyordu¹⁵³. Diğer Fransız gezgini G.Druvil de şehrin yıkımlara uğradığını bildiriyordu¹⁵⁴.

1727 yılında Nahçıvan şehrinde 867 vergi ödeyen (789 Müslüman + 78 gayri Müslim) kayda geçmiştir. Yukarı Mahallede oturan 399 Türk vergi veren, Aşağı mahalledeyse 390 Türk ve 78 gayri Müslim vergi veren yaşıyordu¹⁵⁵. Toplam olarak Nahçıvan şehrinde Müslümanlar %91, Hıristiyanlarsa %9'u oluşturuyorlardı.

18.yüzyılın başlarında Kengerliler Nahçıvan şehrinin yönetiminde ve nüfus sayısında özel yeri vardı. Şehirde 4-5 bin nüfus yaşıyordu¹⁵⁶. Nikitin şehirde 6 bin kişinin yaşadığını ve Müslüman Tatarların (Azerbaycan Türkü-İ.M.) şehirde çoğunluk oluşturduklarını bildiriyordu¹⁵⁷.

(146) Spisok armyanskikh seleniy v Persii... v. 2 arka; Opis armyanskim gorodam i seleniyam..., v. 2 arka.

(147) Şopen İ. İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epohu ee prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii. SPb., 1852, s.637.

(148) Statistiçeskoye opisaniye Nakiçevanskoy provintsii, s. 125-127.

(149) Verdiyeva H. adı geçen eseri, s. 67.

(150) ORVZ, IV h., s. 317

(151) ORVZ, IV h., s. 354.

(152) Şopen İ. Adı geçen eseri, s. 635-638.

(153) Şarden J. Seyahetname (Azerbaycan diline çeviren V. Aslanov). B., 1994, s. 63.

(154) Druvil G. Puteşestviye v Persiyu v 1812 i 1813 gg. (Perevod s fransuzskogo), geografiçeskoye opisaniye, ç. II, Moskova, 1826, 18; Mamedova İ. M. Demografiçeskaya situatsiya v stolitse Nakiçevanskogo hanstva // Vestnik İnstituta İstorii, Arkeologii i Etnografii (Rossiyskaya Akademiya Nauk Dagestanskiy nauçnyy sentr), 2009, № 1 (17), s. 3.

(155) Nahçıvan Sancağının Mufassal Defteri, s. 37-50.

(156) Mustafazade T. T. Nahçıvan diyarı XVIII esrin evveli-XIX esrlerde // Nahçıvan: tarihi reallığı, müasir veziyyet, inkişaf prespektivleri. 9-10 Haziran 2006 yılında yapılmış uluslararası sempozyumun bildiriçeri. Baktü, 2006, 101.

(157) Nikitin K. A, adı geçen eseri, s. 114-115, 127.

1796 yılında şehirde yalnız 700 aile kayıtlara geçmişti¹⁵⁸.

1806 yılında Nahçıvan şehrinde 5 bin kişiden fazla¹⁵⁹, 1807-1828'li yıllardaysa 1100 aile yaşıyordu¹⁶⁰. Nahçıvan Hanlığının Rusya İmparatorluğu tarafından işgali sırasında şehir nüfusu 4360 kişiydi¹⁶¹.

Arşiv belgelerinde göre Türkmençay Anlaşması yapılan sırada Nahçıvan şehrinde 873 ev vardı. Bu evlerde 1330 aile yaşıyordu, nüfusun genel sayıysa 5470 kişiye ulaşıyordu. 5470 kişiden 1110'u buraya Rus işgalinden sonra göçürülen Ermenilerdi¹⁶². Türkmençay Anlaşmasından sonra İran'dan Nahçıvan Hanlığına ve o sırada da Nahçıvan şehrine Ermeni aileleri göçürüldüler. İstatistik tasvir'in bilgisine göre Nahçıvan şehrine Hoy şehirden 166, Tebriz şehirden 53, Marağa çevresinden 69, Salmas çevresinden 97, Deykerhan'dan 26, Urmiya şehirden 5 Ermeni ailesi (toplam 416 Ermeni ailesi) göçürülmüştü¹⁶³. Nahçıvan Hanlığının Rusya tarafından işgalinden ve Ermenilerin buraya tehcirinden sonra şehir nüfusu 3641 (%66.6) Tatardan (Azerbaycan Türkünden-İ.M.), 1829 (% 33.4) Ermeniden, toplamda 5470 kişiden oluşuyordu. Şehirde olan 873 evden 712'si Tatarlara (%81.5), 122'si (%14) Ermenilere, 39'u hazineye aitti¹⁶⁴. Demek ki Ermenilerin şehre göçürülmesinden sonra bile Azerbaycan Türkleri şehirde büyük çoğunluk oluşturuyorlardı. Ermenilerin Nahçıvan şehrine tehciri sonrası Müslüman nüfusun durumu kötüleşti. Griboyedov'un Dük Paskeviç'e 1 Kasım 1828 yılı tarihli bilgisinden bunun net olarak görebiliriz: "İrevan'a oranla Nahçıvan vilayetinde Ermenilerin buraya tehcirinden sonra daha çok sıkıntılara ve disiplinsizliğe neden olduğunu gördüm. Tatarların (Azerbaycan Türklerinin-İ.M.) huzursuzluğu doruğa çıkmıştı. Onlar çaresizlikten ev ve malvarlıklarını bırakabilirler ve bu halde biz boşuna onların bizi terk etmelerini İran'ın etkisi gibi değerlendireceğiz". Bu bilgiden anlaşılıyor ki 1828 yılında şehirde 392 Müslüman ailesi, Rus işgalinden önce buraya göçürülen 144

Ermeni ailesi, 285 göçürülme Ermeni ailesi varmış¹⁶⁵. 1830 yılında şehrin 4 mahallesinde 700 ev vardı. Şehirdeki Müslüman evlerden 4'ü hanlara, 47'si sultan ve beylere, 3'ü müftülere, 7'si hocalara, 18'i seyitlere, 34'ü han hizmetçilerine, 386'sı (254 ev Kengerli taifesinin temsilcilerine aitti) vergiden muaf Tatarlara (Azerbaycan Türkleri-İ.M.) aitti¹⁶⁶.

Kaynağa göre şehir nüfusu 1330 aileden: 905 Müslüman, 156 Ermeni (Rus işgaline kadar buraya göçürülmüş) ve 296 göçürülme Ermeni ailesinden oluşuyordu.¹⁶⁷ Eğer Paskeviç'in bilgisinde şehirdeki Ermeni ailelerin (hanlığın Rusya tarafından işgaline kadar buraya göçürülen) sayı 114 veriliyorsa "Rusya'nın Kafkasya Arkası Mülklerinin İcmali"nde bu Ermeni ailelerinin sayısı 156 gösteriliyor, yani abartılıyor. Öte yandan 30'lu yıllarda şehirde Müslüman nüfusun sayısı (392 aileden 905 aileye ulaşıyor). Bunun nedeni Rus - İran savaşları ve Ermenilerin şehre tehcirinden sonra Müslüman nüfusun sıkıştırılması sonucu buranı terk eden Azerbaycan Türklerinin geri dönmesiyle ilgili idi.

Böylece kaynakların kıyaslamalı araştırılmasından belli oluyor ki Nahçıvan Hanlığında Müslüman nüfus çoğunlukta idi, hatta Rusya İmparatorluğu tarafından Ermenilerin bu topraklara tehcirinden sonra bile hanlığın dini kimliklerine göre Müslüman Türkler büyük üstünlüğe sahiptilerdi.

İrevan Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Sovyetler döneminde nüfusu araştırılmamış Azerbaycan hanlıklardan biri de

(158) Verdıyeva, adı geçen eseri, s. 26.

(159) Budagova S. Nahçıvan diyarının tarihi coğrafyası (XVIII asrın ikinci yarısı-XIX esrin birinci gerinesi), B., 1995, 76.

(160) Şopen, adı geçen eseri, s. 540; Verdıyeva, adı geçen eseri, s. 26.

(161) Guliyev N. A., adı geçen eseri, s. 100.

(162) ARDTA, fon. 24, say. 1, iş 353, v. 8-9.

(163) Statisticheskoye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii, s. 125.

(164) Şopen, adı geçen eseri, s. 478-479.

(165) AKAK, VII c., sen. 623, s. 647; Kavkazskiy sbornik, t. XXX, Tiflis, 1910, (Materialı k istorii persidskoy voynı 1826-1829), s. 89-90; Mamedova İ. M. Demograficheskaya situatsiya v stolitse Nahiçevanskogo, s. 6/

(166) Statisticheskoye opisaniye Nahiçevanskoy provintsii, s. 68-69, 130-131.

(167) ORVZ, IV h., s. 332.

İrevan Hanlığıdır. Sovyetler Birliği kurulduktan sonra yüksek makamlarda enine boyuna temsil olunan Ermeniler Azerbaycan'ın tarihi topraklarında yerleşen İrevan Hanlığının Azerbaycan Türklerine ait olmadığını her türlü yola başvurarak kanıtlamaya çalışmışlar. Fakat kaynaklara ve arşiv belgelerine göz atmakta bu iddiaların temelsiz olduğu net olarak görülür.

1728 yılı tarihli Mufassal Defter'inin bilgisine¹⁶⁸ göre İrevan eyaletinde yaşayan 71583 kişiden 43784'ü (%61.2) Türk Müslüman, 27799 kişiye (%38.8) Hıristiyan olmuştur. Fakat Osmanlıların İrevan eyaletine saldırısı zamanı genelde hedefleri Şiiiler olduğu için, katledilenlerin çoğu Müslümandı. Öte taraftan İrevan eyaletindeki Türk Müslüman nüfusun etnik içerikteki oranı -% 61.2'sini minimum gibi kabul etmek gerekir.

Mufassal defterde İrevan şehrinin nüfusunun etnik kimliği bu şekilde gösterilmiştir: 428 evli Müslüman Türk, 224 evli ve 9 bekâr Hıristiyan. Mufassal Defter'i çevirenler evlilerin ailelerinin 5 kişi olarak hesaplamakla İrevan şehrinde yaşayan 3369 kişinin %63.5'inin Türk Müslüman, %36.5'nin Hıristiyan olduğunu ve şehirde 500 Hıristiyan Çingenenin yaşadığını (şehir nüfusunun neredeyse %14.9'u) Ermeni kronolojilerinin yazarlarının iddia ettiği gibi Ermenilerin İrevan şehrinde çoğulluk oluşturduğunu değil, daha az sayıda olmalarını (%21.6) kanıtladığını belirtiyorlar¹⁶⁹.

İrevan Eyaletinin İcmal Defteri'nde yerleşik olan köylerin sayısı 1423, kimsenin yaşamadığı köylerin sayısı 89, Zarzemin nahiyesi köylerinin sayısı 123 olduğu belirtilir¹⁷⁰. Yukarıda belirtilenler İrevan Hanlığının kurulduğu sırada onun nüfusunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu demeye esas veriyor. İrevan şehrinin nüfusunu da bu toprakların eski halkı Azerbaycan Türkleri oluşturmuşlar. Fikrimizi 18.yüzyılın başlarında İrevan'da bulunmuş misyoner Monye¹⁷¹, o sıradan da aynı yüzyılda İrevan'ı ziyaret etmiş

Mami-Klerak'ın "Ermeniler İrevan şehrinin nüfusunun ¼'ni, Azerbaycanlılar büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı"¹⁷² yazmaları da onaylıyor. O sıradan da 25 Haziran 1701 yılı tarihli Hafıza Notları adlanan bir belgede İrevan şehrinde toplam 300 kişiden bir azcık fazla Ermeni yaşadığı ve onların da ticaretle uğraştıklarını belirtiyorlardı¹⁷³. 18.yüzyılın 80'li yıllarında İrevan Hanlığının 3 bin bahçesi olan Hıristiyan kayıtlara geçmiştir¹⁷⁴.

Azerbaycan'a karşı acımasızlığıyla ünlenmiş Sisianov Türkiye topraklarında yaşayan Ermenileri İrevan Hanlığına tehcirine çalışıyordu. Erzurum'da yaşayan Ermeniler Rus ordularının İrevan Hanlığını işgal edeceği halde bu topraklara göçeceklerini belirtmişler¹⁷⁵. Öte yandan Müslüman nüfusun İran ve Türkiye'ye kaçmak zorunda kalmaları olguları vardır. Şöyle ki 1804 yılında Pembek'in 27 köyünün halkı efendileriyle beraber Kars Paşalığına kaçmış, sınırı koruyan Gazah ağaları da İran'a gitmiş, Şemşedillilerse Feteli Hanı kendi yöneticileri ilan etmişlerdi¹⁷⁶.

1813 yılında İrevan'da bulunmuş İngiliz diplomatı Ceyms Moryer'e göre İrevan Hanlığının nüfusu 100 bin kişiydi¹⁷⁷. İ.Şopen son serdarın (Hüseyingulu Han-İ.M.) yönetimi sırasında İrevan şehrinde 2400 ailenin, İrevan eyaletinde 11 bin ailenin yaşadığını, toplamdaysa İrevan hanlığında 17 bin ailenin olduğunu belirtiyordu¹⁷⁸. 1826 yılında İrevan Hanlığında 12 bin aile Tatar (Azerbaycan Türkü-İ.M.), 3800 aile Ermeni yaşıyordu¹⁷⁹. Mehmed Hasan Velili İrevan Hanlığında 115000 kişinin yaşadığını yazıyordu¹⁸⁰. İre-

(168) İrevan eyaletinin icmal defteri (Araştırma, tercüme, not ve eklemin yazarı Akad.Ziya Bünyadov ve Dr. Hüsameddin Memmedov (Garamanlı)), Bakü, 1996, s. 18.

(169) İrevan eyaletinin icmal defteri, s. 18.

(170) İrevan eyaletinin icmal defteri, s. 156.

(171) Bak: Le Mamyé-Clairac. Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. Paris, t. II, MDCCL (1750), s. 154.

(172) Le Mamyé-Clairac. Histoire de Perse, s. 153.

(173) Necefli G. XVIII esrde Azerbaycan erazisinde ermeni devleti yaradılması cehdleri. Bakü, 2007, s. 31.

(174) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 191.

(175) AKAK, II c., s. 631.

(176) Dubrovin. Zakavkazye. ., s. 358.

(177) Morier J. Second Voyage en Perse, s. 256.

(178) Şopen, adı geçen eseri, s. 540-541.

(179) Kavkazskiy sbornik, Cilt: XXII, s. 26.

(180) Mehmed Hasan Velili. Azerbaycan (coğrafi-tebii, etnografik ve iğtisadi mülahizat). B., 1993, s. 22.

van Hanlığı Rusya tarafından işgal edildikten sonra onun toprakları yeni kurulmuş Ermeni Vilayeti'ne ait edildi. İ.Şopen tarafından yapılmış nüfus sayımına göre İrevan eyaletinin (eksi İrevan Hanlığı-İ.M.) 15 bölgesindeki nüfusun sayısı 115155 kişi olmuştur¹⁸¹. Görüldüğü kadarıyla İ.Şopen'le Mehemed Hasan Velili'nin verdiği rakamlar birbirine uyuyor.

1828-1829'lu yıllarda Ermenilerin İran ve Türkiye'den İrevan eyaletine tehcirinden sonra burada 49875 Müslüman (Azerbaycan Türkü-İ.M), 324 Kürt, 20073 yerli Ermeni (bu Ermeniler 1. ve 2.Rusya-İran savaşları sırasında buraya tehciri yapılanlardı-İ.M.), 23568 İran'dan göç ettirilen Ermeni ve 21639 Türkiye'den göç ettirilen Ermeni yaşıyordu¹⁸².

İrevan Hanlığı Rusya'nın bir eyaletine dönüştükten hemen sonra Dük Paskeviç baş karargah komutanına gönderdiği mektubunda tüm nüfusun dörtte üçünün Müslümanlardan (Azerbaycan Türkleri-İ.M.) oluştuğunu¹⁸³ belirtiyordu.

Hanlıkların Rusya tarafından işgaline başlanırken Azerbaycan Türkleri her türlü yolla sıkıştırılarak kendi topraklarını terk etmeye zorlanılıyor ve bu topraklarda Ermeniler meskûnlaştırıyorlardı. Örneğin, Rus askeri tarihçisi V.Potto bu konuda yazıyordu: "Oturak halk Araz'ın karşı kıyısına geçmişti"¹⁸⁴. Terekeme Tatarlarının az kısmı Türkiye'ye, çoğuluysa İran'a gitmişti¹⁸⁵. General Paskeviç'in Dük Nesselrod'a 27 Haziran 1827 tarihli bilgisinden belli oluyor ki yılın ilk yarısında İrevan hanlığını 4500 Terekeme (Elat) Müslüman terk etmiştir. Şöyle ki yerli Azerbaycan Türkleri olan Garapapaglılardan 800 aile Araz'ın karşı tarafında yerleşmiş, bunun dışında Garapapaglılardan 100 aile ve Ayrımlardan 300 aile Kars'a, güçlü Uluhanlı taifesinden 600 aile Beyazıt'e sığınmışlar¹⁸⁶. 1827 yılında İrevan Hanlığını terk eden Müslümanların sayısı 8700 aile (bunlardan 5100'ü İran'a, 3600'üye Türkiye'ye göçmüşler) idi,

onların yerine 10708 Ermeni ailesi (bunlardan 6315 Ermeni ailesi İran'dan, 4393 Ermeni ailesiyse Türkiye'den) İran ve Türkiye'den İrevan eyaletine göçürülmüştür.

Azerbaycanlı nüfusun takip olunması ve sıkıştırılması sonucu 1828 yılında İrevan ve Nahçıvan'daki Müslümanlar açık veya gizli şekilde vatanlarını bırakarak yurtdışına kaçmaya devam ediyorlardı¹⁸⁷. Bunu Dük Paskeviç'in 1828 yılının nisanında verdiği emir de onaylıyor. Bu emre göre İrevan eyaletini terk eden Müslüman göçmenler Rusya sınırları içine yalnız onun özel iznini aldıktan sonra dönebilirlerdi¹⁸⁸.

21 Mart 1828 yılında Azerbaycan toprakları hesabına kurulan Ermeni Vilayeti İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine ve Ordubad çevresine ayrılmıştı. İrevan eyaletinde 4 çevre kuruldu, İrevan, Serderabad, Şerur ve Sürmeli bölgeleriye önceki sayısı ile kaldı¹⁸⁹. İ.Şopen'e göre İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının yerinde Çar Rusya'sı tarafından Ermeni Vilayeti kurulduktan sonra bu hanlıkların topraklarında nüfus sayı oranı böyle olmuştur: 81749 (16078 aile) Azerbaycan Türkü, 25151 (4428 aile) Rusya işgali öncesi köçürülen Ermeni, 35560 (6949 aile) İran'dan göçürülme Ermeni, 21666 (3682 aile) Türkiye'den göçürülme Ermeni ve 324 Yezit (yahudi) vardı. İ.Şopen'in nüfus sayımına göre, savaştan sonra Ermeni Vilayeti'nde olmuş 752 köyden 521'i İrevan eyaletine aitti. Savaş sonucu vilayetin topraklarında 359 köy (o sıradan İrevan eyaletinde 310 köy) viran oldu, halkı toplu katliamlara uğrayarak, evinden barkından kaçak düştü¹⁹⁰.

(181) Şopen, adı geçen eseri, s. 635-638.

(182) Şopen, adı geçen eseri, s. 635-642; İrevan hanlığı (hemmüllifler). Rusiya işgali ve ermenilerin Şimali Azerbaycan torpaglarına köçürülmesi. Bakü, 2009, s. 77.

(183) AKAK, VII c., sen. 438, s. 488-491.

(184) Potto P. Kavkazskaya voyna v otdelnih oçerках, epizodah, legendah i biografyah, tom III. vıpusk I-IV, Sankt-Peterburg, 1886, s. 334; Mamedova İ. M. Vliyanıye pereselençeskoj politiki, s. 32.

(185) AKAK, VII c., sen. 512, s. 547.

(186) Safarov R. F. Dinamika etničeskoj sostava naseleniya İrevanskoy gubernii v XIX - naç. XX veka (etnopolitiçeskiy aspekt) // Haberler (Tarih, felsefe ve hukuk seriyası). Bakı, 2004, [4], s. 112.

(187) AKAK, VII c., sen. 622, s. 646; sen. 623, s. 647.

(188) AKAK, VII c., sen. 438, s. 490.

(189) ORVZ, IV h., s. 270.

(190) Şopen, adı geçen eseri, s. 510-518.

Türkmençay Anlaşması imzalandıktan sonra İran'dan göçürülen Ermenilere özel toprak fonu ayarlanmadığından onların çoğulu yaylada olan köylülerin (Azerbaycan Türklerinin-İ.M.) evlerine yerleştirildiler¹⁹¹. Bu anlaşmaya göre 1828 yılının mart ortalarından 1 Hazirana kadar İran'dan 8249 Ermeni ailesi göçürüldü¹⁹². Tehciri yapılan Ermeniler İrevan eyaletinin 119 köyünde meskûnlaştırıldı. Genelde İrevan eyaletinde 4559 (23568 kişi) Ermeni ailesi yerleştirildi¹⁹³. İrevan eyaletine göçürülen Ermenilerin çoğu buranın en güzel bölgelerinde-Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Aparan, Gırkbulag, Dereçiçek ve Araz'ın İran tarafında yerleşen kısmındaki Saat Çukuru'nda (Çukured), yani Sürmeli bölgesine yerleştirildi. 300'den fazla zanaatkar Ermeni ailesi İrevan'da yerli şehirlilerin evlerine yerleştirildi. Selmas ve Hoy hanlıklarından göçürülen 200'e kadar Ermeni ailesiyse İ.Argunski'nin direktifiyle Sürmeli bölgesine gönderildi¹⁹⁴.

20

Serdarabad kalesinde yerleşen 270 ev 1829 yılında Ermeniler tarafından tutulmuştu¹⁹⁵. 1828-1829'lu yıllar Rusya-Türkiye savaşından sonra Ermeni Vilayeti'ne Türkiye'den 21666 (3682 aile) Ermeni, 324 (67 aile) Yezi di Kürt göçürülmüştür. Göçürülen Ermeniler genellikle eski İrevan Hanlığının Gırkbulag, Sürmeli, Talın, Köprübasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe bölgelerinin 129 köyüne yerleştirildiler¹⁹⁶. 1829 yılında Ağrıdağ'ın çevresinde 3711 ev, Üçkilse'ye ait 7 köyde 690 ev Ermeni kayda geçmişti. Daha önceler Ermenilerin yaşamadığı Serdarabad Kalesinde 800 ev, Serdarabad köyü civarında 230 ev Ermeni yerleştirilmişti. İrevan şehrinde 870 ev Ermeni yaşıyordu¹⁹⁷.

İrevan köylerinin Nadir Şahın dergisinde Şüreyel'in 109 Tatar (Azerbaycan-İ.M.) köyünden oluştuğu net olarak görülür¹⁹⁸. Pembek ve Şüreyel'in nüfusu Rus işgalinden sonra değişime uğradı: "Pembek ve Şüreyel'in nüfusu Rus işgali sonrası değişti. Yerli halkın (Azerbaycan Türkleri-İ.M.) yerine gelmeler geçti. Şöyle ki yerli halkın arasın-

da orada eskiden beri yaşayan yaşlı Ermeni ender bulunur. Yeni nüfus (Ermeniler-İ.M.) buraya genellikle Ermeni Vilayeti'nden, Erzurum'dan, Kars ve Kürdistan'dan gelmişler. Şimdi Pembek nahiyesinin halkı ikiye ayrılıyor. Yerli halk (Azerbaycan Türkleri-İ.M.) ve tehciri yeni yapılanlar (Ermeniler-İ.M.). Sonuncular Rusya-Türkiye Savaşından sonra 1829 yılında Rus hükümetinin tabalarına geçenlerdir". 1829 yılının genel tasvirine göre nahiyelerin nüfusu-yerli halk (Azerbaycan Türkleri-İ.M.) 1536 aile (5425 kişi) ve yeni göçürülenler (Ermeniler - İ.M.) 3148 aileden (10575 erkek) oluşuyor¹⁹⁹.

1832 yılı nüfus sayımına göre İrevan eyaletinde 463 köy Müslüman (Azerbaycan - İ.M.), 98'i Ermeni, 65'iyse karmaydı. Önceler Ermenilerin hiç yaşamadığı Göyçe, Aparan, Vedibasar, Şerur ve diğer bölgelerde onların toplu şekilde yerleştirilmesi dikkati çekiyor. İran'dan tehciri yapılan Ermeniler boş veya terk edilmiş 62 köyde, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 68 köyde, karışık 24 ve yalnız 32 Ermeni köyünde meskûnlaştılar. Türkiye'den gelen Ermeniler İran'dan göçürülenlerden farklı olarak Rus işgaline kadar yalnız Müslümanların yaşadıkları, fakat terk edilmek zorunda bırakıldıkları 64 köyde yerleştirildi. Böyle böylece Ermeni mültecileri 126 boşaltılmış, 70 Azerbaycan, 22 karma ve 47 Ermeni köyünde meskûnlaştılar²⁰⁰. Hatta tehcir komisyonu başkanı Griboyedov bu tehcir sürecini olumsuz değerlendirmiş ve Ermenilerin zenginlerin ve köylü Müslümanların topraklarına yerleştirilerek ve onların

(191) Yenikolopov İ. K. adı geçen eseri, s. 135; AKAK, VII c., sen. 618, s. 642-644.

(192) Glinka, adı geçen eseri, s. 48, 55, 92, 131; Beydilli. K. 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiya'ya göçürülen ermeniler. Ankara, 1988, s. 407, 410.

(193) Şopen, adı geçen eseri, s. 635-642.

(194) Yenikolopov, adı geçen eseri, s. 135-136, 141.

(195) ORVZ, IV h., s. 291.

(196) Şopen, adı geçen eseri, s. 636-642.

(197) Spisok armyanskiy seleniy v Persii... v. 2-2 arka; Opis armyanskiy gorodam i seleniyam..., v. 2-2 arka.

(198) Kavkazskiy sbornik. T. XXI, Tiflis, 1900, s. 9-10; 95, s. 31; Mamedova İ. M. Vliyanie pereselençeskoy politiki, s. 31.

(199) ORVZ, II h., s. 303; Memmedova İ. M. İrevan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araştırma) //II uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu. 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi. Kars, 2009, s. 231.

(200) Şopen, adı geçen eseri, s. 543-630.

burada Müslümanları dışladıklarını belirtiyor²⁰¹.

1828 Türkmençay ve 1829 Edirne anlaşmaları Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına toplu tehcirine için temel oluşturdu. Konuyla ilgili M.Vladikin yazıyordu: “1827 ve 1829 yılı savaşlarından sonra Ermeni vilayeti İran ve Türkiye’den gelen Ermenilerle doldu. İrevan guberniyasında yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu buranın yerli nüfusu olmamış, 1828 ve 1829 yılı savaşları sonrası bu bölgelere Türkiye’den tehcir edilmişlerdi”²⁰². Türkiye’den Rusya’ya göçürülen 90 bin civarında Ermeni Pembek-Şüreyel, Tsalk, Ahalsıh ve Ermeni Vilayeti’nde yerleştirildi²⁰³. C.Makkarti’nin yazdığına göre, 1827-1829’lu yıllarda çok sayıda Müslüman, özellikle de Azerbaycan Türkleri Ruslar tarafından dışlanarak, öz topraklarından kovulmuşlar. İrevan Hanlığının nüfusu genelde Müslümanlar, genellikle de Azerbaycan Türkleri oluşturuyorlardı. Rusya İmparatorluğunun bu toprakları işgali sırasında İrevan Hanlığında %30 Müslüman onlar tarafından ya katledilmiş, ya da kovulmuştur. Bu Müslümanların yerine İran ve Osmanlı İmparatorluğundan tehciri yapılan Ermeniler yerleşmişler²⁰⁴. Smirnov’a göre Türkmençay ve Edirne anlaşmalarının onlara verdiği hakları kullanan Ermenilerin İran’dan 90 bin kişi, Türkiye’den neredeyse 75 bin kişiye kadar göçerek Azerbaycan topraklarında meskûnlaştılar²⁰⁵. Resmi bilgilere göre Türkiye’den 84 bin kişiden fazla Ermeni ve Yunan²⁰⁶, Paskeviç’e göre 90 binden fazla²⁰⁷, K.Beydilli’ye göreyse 100 bine kadar (20 bin ev) Ermeni göçürülmüştü²⁰⁸. Osmanlı resmi belgelere göre bir tek Erzurum’dan 4230 ev (21150 kişi) Ermeni göçürülmüştü²⁰⁹.

3 Nisan 1831 tarihli belgede Türkiye paşalıklarından 14044 Ermeni ailesinin göçürüldüğü belirtiliyordu. Erzurum’dan tehciri yapılan 7298 Ermeni ailesinden 5000’ni, o sırada da Ardahan’dan 67 Ermeni ailesi Ahıs-

ka Paşalığı topraklarında, 1050 Ermeni ailesi Borçalı bölgesinde ve Çalga çevresinde, geriye kalan 1248 aileye Pembek ve Şüreyel bölgelerinde meskûnlaştırılmıştı. Kars’tan göçürülen 2464 aileden 2264’ü Pembek ve Şüreyel bölgelerinde, 200’üyse Tal’in bölgesinde, Beyazit’ten göçürülen 4215 aile Göyçe Gölü çevresinde ve Baş Aparan’da meskûnlaştırılmıştı²¹⁰. 1831 yılının nisan ayında Türkiye vilayetlerinden göçürülmüş Hıristiyanlar: Ermeni ve Yunanlardan oluşan 14 binden fazla aileye (90 bin kişi civarında) 380 bin ruble gümüş para ayrılmıştı²¹¹.

1834 yılının genel tasvirine göre İrevan şehrinin çevresinde yaşayan toplam 2750 aileden 1807 aileni Tatarlar (%65.7), 898 aileni Ermeniler (%32.6), 40 (%1.4) aileniyse Boşalar (Çingene-İ.M.) oluşturuyordu²¹². Bu genel tasvire göre İrevan eyaletinde yaşayan 22336 ailenin 65300 kişisi erkekti. Bunların 29690’ı Tatar (%45.5), 10350’si (%15.8) Rus işgali önce göçürülen Ermeni ve 24255’i (%37.1) İran ve Türkiye’den göçürülen Ermeni, 1000 civarında (%1.5) Beyazıt Paşalığından buraya göçen Yezidi Kürtleri ve çok az kısmı Boşalar adlandırılan Çingenelerden oluşmaktaydı²¹³. Görüldüğü gibi tehcir sonrası Ermenilerin sayısı yapay şekilde çoğaltılmıştı.

Böylece İrevan Hanlığının bir Türk Hanlığı olması, Çar Rusya’sının hanlığı işgalinden sonra burada Hıristiyan öğelerini güçlendirmeye çalışarak yapay olarak Ermenileri buraya yerleştirilmesi kanısına varıyoruz.

(201) AKAK, VII c., sen. 618, s. 642.

(202) Puteşestviye po Kavkazu. Putevoditel i sobesednik v puteşestvie po Kavkazu M. Vladikina. Ç. I, Moskova, 1885, s. 12, 226; Mamedova İ. M. Vliyanie pereseleñskoy politiki, s. 32-33.

(203) AKAK, VII c., sen. 829-830.

(204) Makkarti C. Makkarti K. Tjurki i Armyane. (Perevod s angliyskogo yazıka). Baku, 1996, s. 34-35.

(205) Smirnov. N. A. Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah. Moskova, 1958, s. 180.

(206) AKAK, VII c., sen. 830, s. 847.

(207) AKAK, VII c., sen. 829, s. 845

(208) Beydilli K. Adı geçen eseri, s. 407, 410.

(209) bak: Beydilli K. Adı geçen eseri, s. 407, 410.

(210) AKAK, VII c., sen. 830, s. 847.

(211) Sobraniye aktov, odnosyaşhsya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda. ç. I, Moskva, 1853, s. 61; Arzumalı V, Mustafa N. Tarihinin kara sehifeleri. Deportasiya. Soyğunım. Kaçkınlık. Bakü, 1998, s. 40.

(212) ORVZ, IV h., s. 291.

(213) ORVZ, IV h., s. 270-271.

Şeki Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

V. Minorski'nin yazdığına göre 1824 yılında Şeki Hanlığına 200 köy aitti. Şeki Hanlığının nüfusu 98500 kişiydi. Bunun da 80 bini Azerbaycan Türklerinden, 15300'ü Ermenilerden, 1500'ü Udinden ve 1000 kadarı Yahudilerden oluşmaktaydı²¹⁴.

Şeki Hanlığında 1824 yılında 68977 Azerbaycan Türkü, 13786 Ermeni yaşıyordu²¹⁵. 1826 yılında Nuha eyaletinde 72594 her iki cinsten olan Müslüman, 17058 her iki cinsten olan Ermeni kayıtlara geçmiştir²¹⁶. 1832 yılına ait bilgiye göre Nuha şehrinde 6558 Tatar, 827 Ermeni, Şeki eyaletinde 39398 Tatar, 8111 Ermeni ve 344 Gürcü yaşıyordu²¹⁷. 1824 yılına ait verilerle 1832 yılına ait bilgileri kıyasladıkta Azerbaycan Türklerinin sayısının 23021 kişi azaldığını ve önceler burada yaşamamış Gürcülerin de bura tehirci yapıldığını görebiliriz.

Şeki Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Temeli 7.yüzyılda Sak kabilelerince atılan bu eski Azerbaycan şehri Albanya'nın büyük şehirlerinden birisi olmuştur. İster Arapların Azerbaycan'da yönetim dönemi, isterse de sonraki dönemlerde Şeki siyasal ve ekonomik konumuna göre önemli şehirlerdendi²¹⁸.

Bazı Azerbaycan hanlıklarında olduğu gibi hanlıklar döneminde Şeki şehrinin Müslüman ve Hıristiyan nüfus hakkında bilgiler denilebilir ki yoktur. Şeki şehrinde bulunmuş gezginlerin ve Rus memurların bilgilerinde genellikle nüfus ya genel sayısı, ya da etnik içeriği verilir. Edindiğimiz arşiv belgelerinde Şeki şehrinde kesin olarak ne kadar Müslüman ve Hıristiyan nüfusun yaşadığı belirtilmiyor.

1728 yılında Şeki'de İ.Gerber Şeki nüfusunun Sünni mezhebinde olan Lezgi ve Gumıglardan oluştuğunu, burada Ali Sul-

tan'ın vali olduğunu yazıyordu²¹⁹. İ.Gerber'in Şeki nüfusunun Lezgi olması hakkında verdiği bilgi yanlıştır.

1786 yılında İran'daki Azerbaycan vilayetlerinin tasvirini veren S.Burnaşev Şeki Hanlığının merkezinin Nuha şehri olduğunu yazıyor, fakat nüfusu hakkında bilgi vermiyor²²⁰. 1796 yılında Şeki şehri de olmakla Şeki vilayetinde 20 bin bahçe, 60 bin nüfus vardı. Şeki şehri ve vilayeti 10 bin ordu çıkarabilirdi²²¹. S.Bronevski Şeki'de 1000 evin olduğu ve burada 6 bin nüfusun yaşadığı bilgisini veriyordu²²². Dağıstan'ın tarihi etnografik tasvirini yapan Culfa Ermenisi A.Serebrov 1796 yılında Şeki'nin Kör Mehemed Hasan Han tarafından yönetildiğini, Şeki şehrindeyse 4700 evin olduğunu yazıyordu. Şehir nüfusu Sünni mezhebinden olup gelenekleri Derbent ve Guba halkıyla aynıydı, ipekçilik ve balıkçılıkla uğraşılıyor, Gumug (yani Türkçe-İ.M.) dilinde konuşuyorlardı²²³. A.Serebrov'un bilgisinden görüldüğü gibi Şeki nüfusu hiç de Lezgi dilinde değil, Gumukça konuşuyorlar. Dikkate etsek ki Derbent'te yaşayan Azerbaycan Türklerinin adı birçok kaynaklarda Gumug olarak geçer. O zaman Şeki nüfusunun da Azerbaycan Türklerinden oluştuğu denilebilir.

Hanlıklar döneminde Şeki şehrinin nüfusu komşu devletlerin ve hanların yürüyüşlerine, hanlar arasındaki ara savaşlarına ve doğal afetlere bağlı olarak azalabilirdi. Örneğin, 1772 yılında dağ nehri Kış kuvvetli yağmurlar sonucu dere yatağından çıkıp Şeki

(214) Minorski V. Şeki // İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1979, s. 403.

(215) ARDTA, f. 24, say. 1, iş 162, v. 1-93.

(216) Kavkazskiy sbornik. T. 22, s. 60.

(217) ORVZ, IV h., s. 361, tablo B; Mamedova İ. M. Vliyanıye pereseleñeskoy politiki, s. 34.

(218) İsmayıl M., Bağırova M. Şeki hanlığı, Bakü, 1997, s. 3-4.

(219) Gerber İ. G. Opisanıye stran i narodov vdol zapadnogo berega Kaspiyskogo morya. 1728 g. // İstoriya, geografiya i etnografiya Dagestana v XVIII -XIX vv. (pod redaksıey M. O. Kosvena i K. M. Kaşayeva). İGED, Moskova, 1958, s. 109-110.

(220) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 9.

(221) Drenyakin İ. T. Opisanıye Şırvana. 1796 // İGED, Moskova, 1958, s. 170-171.

(222) Bronevskiy S. B. Noveşşaya geografiçeskaya i istoriçeskaya izvestii o Kavkaze, t. 1. Moskova, 1823, s. 440.

(223) Serebrov A. G. İstoriko-etnografiçeskoe opisanıe Dagestana. 1796 g. // İGED, Moskova, 1958, s. 180-181.

şehrini yıktı. Şekililer selden kurtulmak için dağ yamaçlarındaki Nuha şehrine toplandılar. Yeni şehir bu olay sonrası kuruldu ve şehrin adı 1968 yılına kadar resmen Nuha adlandırıldı²²⁴. Bu nedenle de Şeki şehrinin adı 1772 yılı olayından sonraki dönemde Nuha olarak geçer. Nuha'nın adı daha önceki yüzyıllarda köy olarak görülür²²⁵. 18.yüzyılın 80'li yıllarında Şeki Hanlığında 100 bahçe Hıristiyan yaşıyordu²²⁶.

Kaynaklarda Nuha şehrine diğer yerlerden nüfusun, o sıradan da Nuha şehrinde nüfusun göçü hakkında bilgiler vardır. Nuha şehrini önceleri terk etmiş olan 200 ailenin 1806 yılının ekiminde geri dönmesi hakkında bilgi vardır²²⁷. Diğer bilgiye göre, 1807 yılında Rusya hükümeti Kaçar Şahı Fetali şahla tartışma nedeniyle kendi akrabaları ve harbi kuvvetlerinden oluşan 12 bine kadar kişiyle Kuzey Azerbaycana gelmiş olan Hoylu Cefergulu Hanı Şeki Hanı yapıyor ve ona tümgeneral rütbesi veriyor. Karşılığında Cefergulu Han Rusya hükümetine senede 7 bin altın, bunun dışında kendi hazinesinden 2 bin altın vermeliydi. Cefergulu Hanın gelen adamlarının içinde 2 bin Ermenide Şeki Hanlığında meskûnlaştırıldı²²⁸. Şeki Hanlığında yerleştirilen 2 bin Ermeninin 75 ailesi Nuha şehrine yerleştirildi²²⁹. Belki de Cefergulu Hanın Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine izin verirken Rusya İmparatorluğunun koşullarından biri de Ermeni nüfusunun da onun adamları arasında olmasıydı. Bu da Ermenilerin şehre gelme olduklarını bir daha kanıtıyor. Çünkü 18.yüzyılda Şeki şehrinin etnik içeriği hakkında bilgilerde Hıristiyan nüfusun yaşamasına ait hiçbir bilgi yoktur. Arşiv belgeleri Ermenilerin, yani Hıristiyan nüfusun Şeki şehrine 19.yüzyılda göçürüldüğünü demeye neden oluyor.

1819 yılında Nuha şehrinde 25000 nüfus vardı ki bunun da %81'i Türkler ve %18'i Udi ve Ermeniler oluşturuyorlardı²³⁰. 1824 yılında Nuha şehrinde 50 aile bey (%1.8), 47 aile birinci dereceli tüccar (%1.7), 65 aile ikinci dereceli tüccar (%2.4), 46 aile aşağı

dereceli tüccar (%1.7), 1309 aile seyyar satıcı (%48.5) vardı. Bunun dışında Nuha şehrine ait olan Çapagan köyünde 246 aile (%9.1) yaşıyordu. 3 aile Melik Ağanın rençperleri (%0.1) sayılırdı. Nuha şehrinin kışlaklarında 1034 aile (%38.2) vardı, muafırsa 22 aileyi (%0.8) buluyordu. Nuha şehrinde efendi ve hocalar 79 aile (%2.9), katiplerse 5 aile (%0.2) idi. Buradan belli oluyor ki Nuha şehrine ait olan Çapagan köyüyle beraber 2698 aile (%87.8) Azerbaycan Türkü (Müslüman) yaşıyordu. Şehirde yaşayan Ermenilerin (Hıristiyanların) sayısı toplam olarak 375 aile (%12.2) idi. Onu da belirtmemiz gerekir ki Nuha şehrinin Ermeni nüfusu şehrin yerli halkı değildi ve bura göçürülmüşlerdi. 1824 yılının genel tasvirinde Nuha şehrinde yaşayan 75 Ermeni ailesinin buraya Hoy'dan gelme oldukları belirtiliyor. Yukarıda Hoy valisi Cafer Hanı buraya göçtüğü zaman 2000 Ermeni'yi de Şeki vilayetine getirdiği yazıyor. Şeki Hanlığına göçürülen Ermenilerden 75 aile Nuha şehrine yerleştirilmiştir. Nuha şehrinde 4 aile papaz, 6 aile kilise elemanı vardı. 1824 yılında Nuha şehrinde toplam 13951 nüfus vardı ki bunlardan 6608'i erkek Tatar (Azerbaycan Türkü-İ.M.), 5825'i kadın Tatar Azerbaycan Türkü, 780 Ermeni erkek, 738 Ermeni kadındı²³¹. Demek ki 1824 yılının genel tasvirine bakılırsa Nuha şehrindeki nüfusunun %89.1'ini (12433 kişi) Müslüman Azerbaycan Türkleri, %10.9'nu (1518 kişi) Hıristiyan Ermeniler oluşturuyorlardı. Bu

23

(224) Azerbaycan folklor antologiyası. VI kitab. Şeki folkloru. II cild. Toplayanı ve tertip edeni Hikmet Ebdülhelimov. B., 2002, s. 157.

(225) Kiş, Nuhu ve Şekerend kendlerinin tiyul verilmesi hakkında Şirvan beylerbeyi Hosrov hanın hükmü// Azerbaycan tarihi üzere kaynaklar (S. S.Aliyarov ve Y. M. Mahmudovun redaktesi ile). B., 1989, s. 206.

(226) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 9.

(227) AKAK, III c., sen. 481, s. 269.

(228) AKAK, III c., sen. 496, s. 275; ORVZ, III hisse, s. 358-359; 20, s. 111; Reşid bey İsmayilov. Azerbaycan tarihi. B., 1993, s. 115; Hacı Seyid Ebdülhemid. Şeki hanları ve onların nesilleri. // E. Tahirzade. Şeki hanları kaynaklarda. B., 2005, s. 133; Mirbağırzade M. Şeki kazasında hökmanlık tarihi hakkında mühteser melumat//E. Tahirzade. Şekin tarih kaynaklarda. Bakü, 2005, s. 167.

(229) Kameralnoye opisaniye jiteley goroda Nuhi Şekinskoy provint-sii za 1824 g. Sostavleno kapitanom Harçenkovim i poruçikom Skarjinskim// ARDTA, fo. 24, siy 1, iş 162, v. 88 arka. - 90 arka.

(230) Mirbağırzade M. Şeki kazasında. ., c. 148.

(231) Kameralnoye opisaniye jiteley goroda Nuhi. ., v. 1-92 arka; Opisa-niye vtorjeniyey Persii v Gruzuyu v 1826 g. //Kavkazskiy sbornik. T. 22, Tiflis, 1901, s. 44.

rakamlardan da Ermenilerin Nuha şehrinde ufak bir sayıda olduğu net olarak görülür.

19.yüzyılın 30'lu yıllarında Nuha şehrinde 2791 aile yaşıyordu ki bunun da 6558 kişisini (%88.8) Müslüman Azerbaycan Türkleri, 827 kişisini (%11.1) Hıristiyan Ermeniler oluşturuyorlardı²³². Nuha şehrinin toplam nüfusu 7385 kişiydi.

Böylece kaynakların karşılıklı araştırılmasından belli oluyor ki 18.yüzyılda Şeki şehrinin nüfusu Müslümanlardan oluşuyordu, şehirde çok az sayıda Hıristiyan nüfus buraya 19.yüzyılda göçürülmüştür. Onu da belirtmek gerekir ki araştırılan dönemde Şeki nüfusunun çoğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmuşlar.

Car-Balaken Cemaatlığı

Alazan deresiyle Samur arasında yerleşiyordu²³³. 1811 yılında Car-Balaken'de 16 bin aile yaşıyordu, her iki cinsten olan halk 96 bin kişiydi²³⁴. 1825 yılının istatistik bilgilerine göre Car-Balaken toplumu 5 cemaatten: Car, Balaken, Tal, Muğah ve Cinih'ten kurulmuştu. Her cemaatin hakları eşitti. Fakat Car Cemaatlığı ötekilerden kudretli ve zengindi. Car Cemaatlığına 20 vergi veren köy aitti. Kösebu'nun yazdığına göre Car, Zagatala ve Gogami bir köy oluşturuyorlardı ve 1260 bahçesi vardı. Bu cemaatlığa ait olan diğer 20 köyde toplam 1861 bahçe vardı. Toplamdaysa Car Cemaatlığına ait bahçelerin sayısı 3121'di²³⁵. Görüldüğü kadarıyla Car Cemaatlığı Car-Balaken Cemaatlığının nüfusunun %38.1'ni oluşturmaktaydı.

Balaken Cemaatlığı Car'dan batıda, onun 25 vestliğinde, Aşağı Kahetiy'a'nın sınırları civarında yerleşiyordu²³⁶. Balaken, Sablovani ve Sandrislevi Balaken adı altında bir cemaatlikte birleştiriyor ve 800 bahçeden oluşuyordu. Bu cemaatlik başkalarından ona ait hiçbir köyün olmamasıyla farklıydı²³⁷. Balaken Cemaatlığı Car-Balaket Cemaatlığının %9.8'ni oluşturuyordu.

Tal Cemaati Car'ın doğusundaydı²³⁸.800 bahçeden oluşan Tal ve Gargile Tal Cemaati adıyla bir köyde birleşiyordu. Bu cemaate ait olan 4 köyde bahçelerin sayısı 610'du²³⁹. Toplamdaysa Tal Cemaatinde bahçelerin sayısı 1410'du, bu da Car-Balaken Cemaatlığının nüfusunun %17.2'si demektir.

Muğah Cemaati Tal Cemaatinden sağda bulunuyordu²⁴⁰. 800 bahçeden oluşan Muğah Cemaatine 230 bahçeden oluşan 2 köy aitti²⁴¹. Bu bilgiden belli oluyor ki Muğah toplumunda 1030 bahçe vardı ve onlar Car-Balaken Cemaatlığının nüfusunun %12.5'ni oluşturuyorlardı.

Cinih 800 bahçeden oluşuyordu ve ona ait olan 3 köyde 90 bahçe vardı²⁴². Şöyle ki Cinih'te toplam 890 bahçe vardı (%10.9) vardı. Toplam Car-Balaken Cemaatlığında toprak ağası ve cemaate ait bahçelerin sayı 7251'di ki bu da %88.6'yı oluşturuyordu. Bunun dışında hiçbir cemaate ait olmayan ve tabiliğinde köylerin olmadığı köyler de vardı. Bu köylerin sayı 10'du ve toplam 930 bahçeden (%11.9) oluşuyordu²⁴³.

Böylece 1825 yılında Car mülklerinde toplam 8181 bahçe vardı. Eğer bahçelerin sayısını yediye çarparsak (Müslüman ailelerinde çocukların çok olmasını göz önünde bulundurursak), o zaman Car topraklarında 57 267 Müslümanın yaşadığı anlaşılıyor. Eğer

(232) ORVZ, IV hisse, s. 361, tablo B.

(233) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya (sobranniye polkovnikom Kotsebu) 1825 g. // RGVIA, fo. 846, op. 16, d. 18498, v. 2 arka. ; İstoriograficeskiye zapiski o stranah, lejaşih mejdu moryami Çernum i Kaspiskim (peroved s frantsuzskogo Fyodora Şaşkeviça), SPb., 1810, s. 35; Kovalevskiy P. İ. Zavoyevaniye Kavkaza Rossiey. İstoriçeskiye zapiski. SPb., s. 82; Geograficeskoye i statistiçeskoye opisaniye Gruzii i Kavkaza (iz puteşestviya çrez Rossiyu i po Kavkazskim goram v 1770, 71, 72, 73 godah). SPb., 1809, s. 124.

(234) Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arşiv (RGVIA), fon. 846, siy. 16, iş 18494, v. 1; Tormasov A. P. Viderjki iz "Vedomosti", soderjaşie svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana. 1811// İGED, Moskova., 1958, s. 327.

(235) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 2-3 arka; Mamedova İ. M. "Statistiçeskoye svedeniye o Çarskih vladeniya" kak istoçnik v izuçenii naseleniya goroda. // "Rossiya i Kavkaz: v prošlom i nastoyaşem". 8-10 iyun 2010. Kizlyar, s. 96-103, s. 97.

(236) Yaişnikov T. N. Viderjki iz opisaniya Lezginno-Djarskih volnih obşestv // İGED, M., 1958, s. 301.

(237) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 3 arka.

(238) Yaişnikov T. N. adı geçen eseri, s. 301.

(239) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 3 arka.

(240) Yaişnikov T. N. adı geçen eseri, s. 301.

(241) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 3 arka.

(242) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 3 arka.

(243) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. ., v. 4.

Car topraklarının 1825 yılındaki Müslüman nüfusunun sayısını 1811 yılındaki nüfus sayısıyla kıyaslırsak, o zaman 1825 yılında nüfusun 1811 yılına göre 38733 kişi azaldığını görürüz. Demek ki Car topraklarının Müslüman nüfusunun azalması gözleniyor. Bu herhalde Car-Balaken'de yapılan askeri operasyonların ve Rusların sömürgeci politikası sonucu olmuştur.

1826-1830'lu yıllarda Car-Balaken Cemaatliğinde 8906 Müslüman evi kayıtlara geçmiştir²⁴⁴. Diğer kaynağın bilgisine göre ise 19.yüzyılın 30'lu yıllarında Car-Balaken Cemaatliğinde Müslüman evlerin sayısı 13389'du, erkeklerse 46680 kişiydi²⁴⁵.

Albay Kosebu Car topraklarında yaşayanların Müslüman olduklarını özellikle vurguluyor. Onun yazdığına göre, Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturuyor ve Tatar (Azerbaycan Türkleri Rus kaynaklarında bu adla geçerler - İ.M.) dilinde konuşuyorlar. Car topraklarında yaşayan İngilizler önceleri Hıristiyan olmuş, sonraysa İslamı kabul etmişler. Albay Kosebu İngilizlerin ovalık köylerde yaşadığını bildiriyor ve bu köylerin arasında Tatar dilinde konuşan 17 köyün olduğunu belirtiyor²⁴⁶. Onu da belirtelim ki İngilizler eski Alban soyuna bağlı bağımsız topluluk (gel, gelou) olmuştur²⁴⁷.

İlusu Sultanlığının Nüfusu

1804 yılında Sultan Ehmed Hanın yönettiği İlusu Sultanlığında 40 bin aile, her iki cinsten 24 bin kişi yaşıyordu²⁴⁸. Kaynağın bilgisine göre Sultan Ehmed Hana bağlı 100 köy vardı²⁴⁹. Albay Kosebu 1825 yılında düzenlediği istatistik bilgisinde İlusu Sultanlığına ait köylerin genelinin (39 köy) adını veriyor²⁵⁰ ve onların hepsinin Müslüman olduğunu belirtiyor.

Guba Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

1718 yılında Guba şehrinde 600 ev vardı²⁵¹. 1728 -1731'li yıllarda Müşkür, Şab-

ran ve diğer komşu illere bayağı bir sayıda Ermeni mültecisi gelmişti²⁵².

18.yüzyılın 70'li yıllarında Guba şehrinin nüfus sayısı 7 bin kişi, şehirdeki evlerin sayısıysa 2 bindi²⁵³. 1796 yılında Guba Hanlığının topraklarında (Derbent ve çevresi dışında) toplam 1 şehir ve 245 köy, toplamda 6364 bahçe vardı²⁵⁴. Guba şehrinden bir kadar uzakta Gudyalçay'ın sol kıyısında Yahudilerin yaşadığı Külgat kasabası vardı. P.G.Butkov 1796 yılında burada 200 evin olduğu bilgisini veriyordu²⁵⁵. Guba Hanlığının Tasviri'ne göre denilebilir ki 1796 yılında Guba Hanlığı 10 ile ayrılmıştı. Samur, Gusar ve Gudyalçay boyunca yerleşen köylerin nüfusu Türkçe konuşan Sünni mezhebine ait Müslümanlardı. Müşkür, Bermek ve Sedan bölgelerinde yaşayan nüfussa kaynağın bilgisine göre Şii mezhebine aitlerdi. Şabran bölgesinin nüfusu da Türkçe konuşan Şii Müslümanlardı²⁵⁶. Guba Hanlığının Rustov bölgesinin Kılvar, Müşkür bölgesinin Birinci ve İkinci Barahum, Garaçalı, Büyük ve Balaca Haçmaz, Garagutlu köylerinde Ermeniler yaşıyordu. 22 evi olan Kivar köyünde iki papaz, bir kilise, 15 bahçeden oluşan Birinci Barahum köyünde bir kilise ve bir papaz, Garaçalı'da bir kilise dört papaz, Garagutlu'da bir kilise vardı²⁵⁷. Guba Hanlığının birkaç köyünde yaşayan az sayılı Ermenilerin bir kısmı

(244) Kotsebu M. A. Svedeniya o Djarskih vladeniya v 1826 g. // İGED, M., 1958, s. 254. ; Yaişnikov T. N. adı geçen eseri, s. 300-303; Memmedova A. E. Car-Balaken camaatlığı (XVII esrin sonu-XIX esrin 30-cu illeri), Bakü, 2009, s. 61.

(245) ORVZ, I h., s. 22.

(246) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya, v. 5-5 arka; Mamedova İ. M. "Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya" kak istoçnik, s. 97.

(247) *Şimal-Garbi Azerbaycan Taribi*; Şerg-Gerb, Bakü 2011, s. 108.

(248) RGVIA, f. 846, siy. 16, iş 18494, v. 1; Tormasov A. P. adı geçen eseri, s. 327.

(249) Ahverdov A. İ. Opisanie Dagestana. 1804// İGED, M., 1958, s. 225.

(250) Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniya. , v. 11.

(251) Lopuhin A. İ. Jurnal puteşestviya çerez Dagestan, 1718 g. // İGED, M. 1958, s. 54.

(252) Mustafazade T. T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan münasibetleri. B., 2002, s. 143.

(253) Arşiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRI), fon. 77 (Snoşeniye Rossii s Persiye), siy. 7, iş 158, v. 11.

(254) Mustafazade T. T. Guba hanlığı, Bakü, 2005, s. 82.

(255) Butkov P. G. Viderjki iz proyektu otçeta o persidskoy ekspeditsii v vide pisem. 1796 g. // İGED, s. 205.

(256) AVPRI, fon. 77, siy. 7, iş 159, v. 35-35 arka.

(257) AVPRI, fon. 77, siy. 7, iş 159, v. 35 arka; Mustafazade T. T. Guba hanlığı, s. 19.

Grigoryan İran dilli Tatlar, bir kısmı bayağı derecede Ermenileştirilmeye uğramış Albaneler, bir kısmı da gelme Ermenilerdi. Gudyalçay'ın karlı kıyısında Külkat kasabasında Dağ Yahudileri yaşıyorlardı. Onların dört haham ve dört sinagogları vardı²⁵⁸.

19.yüzyılın başlarında Guba eyaletinde Ermeniler ancak Kilvar ve Haçmaz kölelerinde yaşıyorlardı ve 53 evleri vardı²⁵⁹. Diğer bir bilgiye göre bu dönemde Guba eyaletinde Müslüman din adamları 500 aile, Ermeni din adamları 75 aile ve seyitler 40 aileden oluşuyordu²⁶⁰. 1810 yılında Guba eyaletinde toplam 5698 bahçe, Guba şehrindeyse 310 bahçe vardı²⁶¹. Diğer bir kaynağa göre 1810 yılında Guba Hanlığında 230 aile Müslüman din adamı yaşıyordu ki bunların da 63 ailesini müftüler, 65 ailesini seyitler, 65 ailesini hocalar oluşturuyorlardı. Guba eyaletindeki Kilvar köyünde toplam 2 Ermeni papazı yaşıyordu. Daha sonraki dönemde müftü ve hocaların sayısı 279, seyitlerin sayısı 210 olmuştur²⁶². 1826 yılında Guba eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Müslüman yaşıyordu²⁶³. Ermeniler buradaki kayıtlarda yoklardı. 1832 yılının genel tasvirine göre Guba şehrinde 1984 Tatar, Guba eyaletinin 292 köyünde 42456 Tatar, 204 Ermeni, 1450 Yahudi yaşıyordu²⁶⁴.

Böyle Guba Hanlığının topraklarında kaynaklardan da görüldüğü gibi nüfusun büyük çoğunluğunu Müslüman Azerbaycan Türkleri oluşturmuş, gayri Müslimlerle önemsiz derecede az olmuştur.

Şamahı Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Mehemmed Hasan Hanın yönetimi döneminde Şamahı şehrinde 9 mahalle ve 1000 ev vardı²⁶⁵. Mustafa Hanın yönetimi dönemindeyse Fitdağı Kalesinde 10 bin kişiden fazla nüfus vardı²⁶⁶. S.Burnaşev 18.yüzyılın 80'li yıllarında Şamahı Hanlığında 2 bin bahçe Hıristiyanın yaşadığını yazıyordu²⁶⁷. Fikrimizce Şamahı Hanlığında bu kadar Hı-

ristiyan yaşayamazdı. Çünkü Serebrov Şamahı Hanlığında toplam 230 Hıristiyan ailesinin kaydını yapmıştı. 1795 yılında Şamahı şehrinde 4-5 bin kişi yaşıyordu²⁶⁸. Serebrov'a göre Şamahı Hanlığının 6 Ermeni köyünde 230 Ermeni yaşıyordu²⁶⁹. Gezgin Hacı Zeynalabdin Şirvani'nin bilgisine göre Şamahı şehrinde 6 bin civarında ev vardı²⁷⁰. 19.Yüzyılın başlarında Şamahı Hanlığında yaşayan 2000'den fazla Müslüman aile hanlığı terk ederek, Lenkeran, Şeki ve Karabağ hanlıklarına göçmüşlerdi²⁷¹. 1820 yılının bilgisine göre Şamahı hanlığının 36 köyünde yaşayan 771 Ermeni ailesinin hepsinin Karabağ Meliklerinden gelme olduğu belirtiliyor²⁷². 1826 yılında Şirvan eyaletinde 52 bin her iki cinsten olan Tatar, 13 binse her iki cinsten olan Ermeni yaşıyordu²⁷³. 1831 yılında eski Şamahı Hanlığının topraklarında 21076 aile Azerbaycan Türkü ve 1822 Ermeni ailesi kayıtlara geçmiştir²⁷⁴. Aynı yılda Eski Şamahı şehrinde 1889 Tatar evi (4711 erkek), 225 Ermeni evi (541 erkek, 527 kadın) olduğu bildirilmiştir²⁷⁵. 1832 yılının bilgisine göre Eski Şamahı şehrinde 5000 Tatar, 566 Ermeni, Salyan adasında 6951 Tatar, Şirvan eyaletinin köy ve kışlaklarında 50983 Tatar, 5809 Ermeni yaşıyordu²⁷⁶.

(258) AVPRİ, fon. 77, siy. 7, iş 159, v. 35 arka.

(259) ORVZ, IV h., s. 119.

(260) İbişov S. Guba hanlığının ehali, B., 2004, s. 127.

(261) AKAK, IV c., sen. 1006, 1007, s. 648-654.

(262) ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 328.

(263) Kavkazskiy sbornik. T. 22, s. 60.

(264) ORVZ, IV h., s. 362, tablo S; Mamedova İ. M. Vliyanie pereseleñceskoy politiki. ., s. 35.

(265) Mustafayev C. Hanlıklar dönünde Azerbaycanda senetkarlık, Bakı, 2002, s. 33.

(266) Mustafayev C., adı geçen eseri s. 38; Bayramova N. Şamahı hanlığı, B., 2009, s. 55.

(267) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 10.

(268) Biberşteyn M. Opisanie provintsii raspolojennih na levom beregu Kaspiyskogo morya, mejdu rekami Terek i Kura// AMEA Tİ EA, fon. 1, siy 2, iş 467, s. 22.

(269) Serebrov A. G. İstoriko-etnografiçeskoye opisanie Dagestana. 1796 g. // İGED, M., 1958, s. 179.

(270) Babahanov R. Seyidov F. Hacı Zeynalabdin Şirvani. s. 20.

(271) AKAK, III c., s. 301, 309, 313.

(272) Opisanie Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu, po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşego v Gruzii Yermolova, genmay. knyazem Madatovim i deystvitelnim statskim sovetnikom Mogilyevskim. Tiflis, 1867, v. 18-145.

(273) Kavkazskiy sbornik. T. 22, s. 60.

(274) APDTA, fon. 24, siy. 1, iş 328.

(275) APDTA, fon. 24, siy. 1, iş 348; Mamedova İ. M. Vliyanie pereseleñceskoy politiki. ., s. 35.

(276) ORVZ, IV h., s. 361, tablo B; Mamedova İ. M. Vliyanie pereseleñceskoy politiki. ., s. 35.

Kaynaklardan belli olduğu gibi Şamahı Hanlığının topraklarında genelde Müslüman Azerbaycan Türkleri yaşamış, bu topraklara sonradan yerleşen Hıristiyanlarsa azlık oluşturmuşlar.

Bakü Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

18.yüzyılın 80'li yıllarında Bakü şehrinde toplam birkaç Hıristiyan tüccar yaşıyordu²⁷⁷. 1796 yılında Bakü şehri de ait olmakla hanlıkta 1820 ev vardı ve toplam 9100 kişi yaşıyordu. 18.yüzyılın sonlarında Bakü şehrinde Ermeniler 40 evden oluşuyorlardıysa, 19.yüzyılın başlarında onların sayısı 24 ev kadar azalıyor. Bakü köylerinde Hıristiyan Ermeni nüfusu hiç yaşamazdı. 1810 yılı Regin'in bilgine göre Bakü'de evlerin sayısı 931, köylerindeyse 2314'tü. Bakü Hanlığında toplam 7622 kişi yaşıyordu. 1816 yılında Bakü Hanlığında evlerin sayısı 3862'ye (20 bin kişiye) ulaşmıştı²⁷⁸. 1826 yılında Bakü'de olan gezgin Zeynalabdin Şirvani şehirde 3 bin civarında evin olduğunu bildiriyordu²⁷⁹.

Bakü Hanlığının topraklarında 18210 yılında kalede 897 aile Azerbaycan Türkü (2154 erkek), 24 Ermeni ailesi (55 erkek) ve 10 Yahudi ailesi (26 erkek) yaşıyorduysa²⁸⁰, 1832 yılında Bakü ilinde 3481 Azerbaycanlı erkek, 172 Ermeni erkek yaşıyordu²⁸¹. Aynı yılda yapıla genel tasvire göre Bakü eyaletinde Ermeniler yalnız Bakü şehrinde yaşıyorlardı ve onların sayısı 70 aile kadardı²⁸². Bakü kalesi ve çevresinde 3709 Azerbaycan Türkü, 184 Ermeni, Bakü eyaletinin 40 köyündeysen 11535 Azerbaycan Türkü yaşıyordu²⁸³. Kaynaklardan görüldüğü gibi Ermenilerin sayısı 55 erkekten 172 erkeğe, 24 aileden 70 aileye kadar çıkmıştı.

Onu da belirtmek gerekir ki Ermeniler Bakü Hanlığının yerli nüfusu olmayıp, buraya sonradan yerleştirilmişler. 1.Petro'nun Ermenileri Hazar kıyısı vilayetlerine, özellikle Derbent, Bakü, Gilan ve Mazandaran'a sevk etmek hakkındaki fermanından sonra Erme-

niler bu topraklara göçüp yaşamaya başlamışlardı.

Gence Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Evliya Çelebi şehirde 6 bin evin olduğunu bildiriyordu²⁸⁴. 18.yüzyılın başlarında Osmanlı işgalleriyle ilgili şehir yıkımlara uğramış, halkı diğer topraklara göç etmişti. Osmanlıların bu toprakları almasıyla Gence'de yaşayan Şii mezhebinden olan Türk nüfus diğer yerlere taşınmış, bir kısmıysa şehirden göçerek çevre köylere yerleşmişler. Gence'nin köylerinde yaşayan, fakat şehirde dükkânları olanlar, sabah şehre gelir, gece evlerine dönerlerdi. Bu nedenle de 1727 yılında Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defterinde şehir nüfusunun kaydı yapılmamıştır. Şehirdeki boşluğu gidermek için yakında yerleşen nüfusu Ermenilerden oluşan Kilisekend ve Yeni köyü yapay olarak şehrin mahallesi olarak kabul etmişlerdi. Bu nedenle de mufassal defterin notlarında şehrin Ermeni nüfusu daha çoktu. Belirtmemiz gerekir ki 8 Müslümanın yaşadığı bu iki köyü (Kilisekend ve Yeni köyü) çevreleyen veya Aras Nehri boyunca sağlı sollu dizilen köylerin nüfusu Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu. Şöyle ki Çögen'de 32, Molla Celil'de 6, Ziyadlı'da 54, Karlı Ziyadlı'da 16, Süleyman Hacılı'da 21, Sair Ziyadlı'da 56, Emir Saleh'de 10, Hanlıklar'da 45, Kızıl Hacılı'da 44, Kadılı'da 15 Müslüman Türk yaşıyordu²⁸⁵. Osmanlıların askeri operasyonları sırasında şehir ve çevresinde yaşayan Şii Müslüman Türkleri Şehir ve çevresini terk edip diğer yerlere taşındıkları halde, burada yaşaya Hıristiyan Ermeniler yerlerinde kalmışlardı. Bu nedenden de 1727 yılının Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal

(277) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 11.

(278) İskenderova M. Bakinskoe hanstvo.B., 1999, s. 19.

(279) Babahanov R. Seyidov F. Hacı Zeynalabdin Şirvani, s. 22.

(280) ARDTA, fon. 24, say. 1, iş 21, v. 109; Verdiyeva H. Adı geçen eseri, s. 90.

(281) ARDTA, fon. 24, say. 1, iş 370, v. 1.

(282) ORVZ, IV h., s. 43.

(283) ORVZ, IV h., s. 362, tablo S; Mamedova İ. M. Vliyaniye pereseleñceskoj politiki ., s. 35.

(284) Evliya Çelebi. Seyahatname, İstanbul, 1314, II c., s. 286.

(285) BOA, TTD 903, s. 16, 18-36; Bilgili E. S. adı geçen eseri, s. 154.

Defteri'nde Müslüman Türklerin yaşadığı köyler terk edilmiş halde, Ermeni köyleri meskûn olarak kayıtlara geçmiştir. Şehirdeki Şahseven, Şerefhanlı ve Kuru Kobu mahallelerinin arasındaki alana getirilip yerleştirilmiş Ermenilerin mahallesi Yeni köy adını almıştı ve mahallede 116 Ermeni yaşıyordu²⁸⁶.

18.yüzyılın ortalarında Gence şehrinin nüfusu 18500 kişiydi. Önceki yüzyıla göre şehir nüfusunun azalmasına neden Nadir Şahın şehri ele geçirdiği zaman halkın bir kısmını Horasan'a göçürmesi, o sıradan da komşu hanlıkların şehre yaptıkları yürüyüşlerdi.

1803 yılında şehirde 25700 kişi yaşıyordu²⁸⁷. Borçalı, Gazah, Şemşedil'in işgalinden sonra Gence'ye bu yerlerden nüfus akımı yapılmıştı. Fakat Gence Hanlığının Ruslar tarafından işgali sırasında birçok Müslüman Azerbaycan Türkü, kalenin savunması zamanıysa 3700 kişi katledilmişti. Bu nedenle de şehir nüfusu azalmıştır. 13 Ağustos 1805 tarihli mektubunda Sisianov Ermeni episkopu İohannes'ten Ermenileri Gence kalesi işgal edildikten sonra burada boşalmış Azerbaycan Türklerinin evlerine göçürmelerini rica etmiş ve onlara bahçe ve tarla verecekleri sözünü vermişti²⁸⁸. Sisianov'un aynı yılda yazdığı mektupta da İohanes'ten Ermenilerin göçürülmesinin hızlandırılmasını istiyordu²⁸⁹. 1 Kasım 1805 yılında İohanes'in direktifiyle 115 Ermeni ailesi Ruslarca işgal edilmiş Gence Hanlığının topraklarına gönderilmişti²⁹⁰. Hanlık döneminde ve daha sonraki dönemlerde Gence şehrine Ermeni göçleri çoğalmıştı. Şöyle ki 1805 yılında Tiflis'ten 1300 kişi Ermeni göçürülerek Gence'de yerleştirilmişti.

Rusların Gence Hanlığını işgali sırasında kalenin düşmesinden sonra Gence şehrini 200 aile²⁹¹, 1.Rus-İran Savaşı sırasında Yelizavetpol eyaletini 1500 Ayrım ailesi terk etmişti²⁹², 1813 yılında aynı eyaletten 187 aile Araz'ın karşı tarafına göçmüştü²⁹³.

1807 yılında eski Gence Hanlığının topraklarında olan 2025 aileden (8737 kişi) 1193 aile (%58.8), yani 4769'u Azerbaycan

Türkü, 832 aile (%41.1), yani 3968'iyse Ermeni olmuştur²⁹⁴.1808 yılındaysa burada yaşayan 8913 kişiden 6320'si (%70.9) Azerbaycan Türkü, 2593'ü (%29.1)²⁹⁵. Önceki yıllarda yapılan genel tasvirlerle oranla 1817 yılda yapılan genel tasvir eski Gence Hanlığının nüfusu arasında Çar Rusya'sının tehcir politikasının sonucu olarak Ermenilerin sayısı artıyor (eğer Ermenilerin sayısı 1807 yılında 3968 kişi, 1808 yılında 2593 kişiydiyse, 1817 yılında 6350 kişiye ulaştırılıyor). Şöyle ki bu tasvire göre Yelizavetpol çevresinde yaşayan 17901 kişiden 11551'i (%64.5) Azerbaycan Türkü, 6350'i (%35.5) Ermeni²⁹⁶ olmuştur. Buna rağmen Azerbaycan Türkleri yine de çoğunluk oluşturmuşlar. 1826 yılında Yelizavetpol çevresinde 14772 her iki cinsten olan Müslüman, 9383 her iki cinsten olan Ermeni kayıtlara geçmiştir²⁹⁷. 1833 yılının genel tasvirine göre Gence şehrinde 1141 aile Azerbaycan Türkü, 868 aile Ermeni, Yelizavetpol çevresinin 78 köy ve kışlağında 2775 aile Azerbaycan Türkü, 640 aileyse Ermeni yaşıyordu²⁹⁸.

İlk Alman kolonisi Vürtemberg'den gelmiş Almanların hesabına Gence civarında kurulmuş, 1819 yılında onlar Borçalı'ya göçmüşler²⁹⁹. 19.Yüzyılın 30'lu yıllarında Güney Kafkasya'nın genelinde 2650 Alman yaşıyordu. 1830 yılında Çarın verdiği 29 Ekim fermanından sonra Rusların Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi başladı. Buraya tehcir edilen Rus tarikatçılarından 53 kişisi Gence Hanlığının topraklarına yerleştirildi³⁰⁰ ve bu sürece sonralar da devam ettirildi.

(286) BOA, TTD 903, s. 25-26; Muhtaroglu F. Tarihin Gence Hafızası I// Türk Dünyası Araştırmaları, 116, İstanbul, 1998, s. 99-100; Bilgili E. S. adı geçen eseri, s. 154-155.

(287) Muhtaroglu F. Tarihin Gence Hafızası. , s. 87-89.

(288) Prisoedineniye Vostochnoy Armenii k Rossii.Sbornik materialov. T. I, Erevan, 1972, s. 321.

(289) AKAK, II c., s. 626.

(290) Prisoedineniye Vostochnoy Armenii..., s. 397-398.

(291) ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 43, v. 7; Verdiyeva H. Adı geçen eseri, s. 22.

(292) AKAK, IV c., s. 483, 486.

(293) APDTA, fon. 24, siy. 1, iş 43, v. 2.

(294) ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 43, v. 2.

(295) ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 10, v. 62 arka-68 arka.

(296) ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 143, v. 1-267.

(297) Kavkazskiy sbornik, T. 22, s. 60.

(298) ORVZ, II h., s. 367.

(299) ORVZ, II h., s. 271.

(300) Verdiyev H. Adı geçen eseri, s. 17-18, 30.

Lenkeran Hanlığının Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Lenkeran Hanlığı doğudan Hazar Denizi, güneyden Reşt bölgesine bitişik Denyaçal adlandırılan bölgeyle, Erdebil tarafında Erdebil toprağını Lenkeran Hanlığının bölgelerinden birisi olan Vilgiç bölgesinden ayıran Garasu Irmağıyla sınırlanır. Batıdan Zuvand, Dırığ, Ucarlı bölgelerinin sonu Garacadağ ve Erşeg'in kıyılarına birleşiyordu³⁰¹. Kuzey sınırı Bolgarçay'dan biraz yukarı, Muğan ovasının bir kısmıyla, doğuda Akkoşa Irmağı, Kızılağaç Köyu ve yeniden Hazar Deniziyle çevreleniyordu³⁰². 18.yüzyılda hanlıkta yaşayan Müslüman nüfusun sayısı hakkında ortak bir fikir yoktur. Genellikle 18.yüzyılda Lenkeran Hanlığında bir tek Müslüman nüfusun sözü edilebilir. Çünkü o dönemde hanlıkta Hıristiyan nüfus yoktu. Lenkeran Hanlığının topraklarında Hıristiyan nüfus anca Rusya işgalinden sonra yerleştirilmiştir.

1717 yılında Lenkeran Hanlığının Lenkeran şehrinde 200 ev, Astara şehrindeyse 50 ev Müslümanın kaydı yapılmıştır³⁰³. S.D.Burnaşev'in bilgisine göre Kara Hanın yönetimi yıllarında Lenkeran Hanlığında 4 bin kadar bahçe vardı³⁰⁴. Legkobıtov'a göre hanlıkta 6500 Müslüman evinin 22750 kişisi erkeklerdi³⁰⁵. Eğer hanlıklar döneminde Lenkeran Hanlığında yaşayan Müslüman aile bireylerinin sayısı tahminen 7 kişiye çarparsak, o zaman nüfus sayısı 45500 yapar. P.Zubov'a göre Lenkeran Hanlığında 15502 erkek nüfus³⁰⁶, diğer bir bilgiye göre 40 bin kişiydi³⁰⁷. Bir arşiv belgesinde 19.yüzyılın başlarında burada 34235 nüfusun yaşadığı belirtiliyor³⁰⁸. Dikkate alsak ki Lenkeran Hanlığının toprakların bir kısmı Kaçarlar Devletine aitti, o zaman buranın Müslüman nüfusunun sayısının 40 binden fazla olduğunu ihtimal edebiliriz.

Lenkeran Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Lenkeran şehri dağ nehri olan Lenkerançay'ın sol sahilinde, 38° kuzey enliğinde

ve 48° 51' doğu uzunluğunda, nehrin Hazar Denizine dökülen ve Türkçe Hazar Dayazı adlanan kısmında yerleşiyordu³⁰⁹.

A.Volnski 18.yüzyılın başlarında Lenkeran şehrinde 200 evin, Suvorov'sa 300 bahçenin olduğunu belirtiyorlardı³¹⁰. 1796 yılında Lenkeran şehrinde bulunmuş Zeyalabdin Şirvani'ye burada 700 evin kaydını yapmıştır³¹¹. Berezin İ.N. üç buçuk vestten oluşan Lenkeran şehrinin çevresinde 3 bin kadar nüfusun yaşadığını yazıyordu³¹². 19.Yüzyılın başlarında şehirde 422 Müslüman evi vardı. Bunlardan 10 ev beylere, 43 ev vergi verenlere, 192 ev muaflara, 120 ev zanaatçılara, 7 ev din adamlarına, 70 ev bey tabalarına aitti³¹³.

1813 Gülistan Anlaşmasından sonra Lenkeran şehrinin nüfusu azalmıştı³¹⁴. Bu Çar Rusya'nın sömürgeci politikasının sonucuydu. Önceler Ermenilerin yaşamadığı Lenkeran Hanlığının Rusya tarafından işgalinden sonra burada Ermeniler meskûnlaşmağa başladı. 1832 yılında artık Lenkeran şehrinde 168 Ermeni yaşıyordu³¹⁵.

1848 yılı genel tasvirine göre Lenkeran şehrinde 125 bey, 20 kâtip, 46 seyit, 56 hoca, 92 geçici yaşayan, 699 muaf, 168 eker, 290

(301) Seid Ali Kazimbeyoğlu. Cevahirnamei-Lenkeran (Tercüme Rauf Şeyhzamanlı'nındır). B., 2000, s. 9.

(302) Legkobıtov V, Talişinskoye hanstvo//ORVZ, ç. III, Sankt-Petersburg, 1836, s. 175.

(303) Soobşeniye puteşestvennikov XIII-XVIII vv. ob Azerbaydjane (sostavil Yampolskiy), Bakü, 1957, t. I, s. 597-598.

(304) Burnaşev, adı geçen eseri, s. 11.

(305) Legkobıtov V. Adı geçen eseri, s. 198.

(306) Zubov P. Kartina Kavkazskogo kraya, prinadležeşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografičeskom, finansovom i torgovom otnoşeniyah, ç. IV, SPb., 1835, s. 153.

(307) Mehemmed Hesen Velili, adı geçen eseri, s. 23.

(308) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün İlmî Arşivi (AMEA Tİ EA), inv. 1795 (1), iş 43, v. 134-135.

(309) Bayramalibekov Teymurbey. Lenkeran v proşlom// Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünün İlmî Arşivi, şifr D-698/28591, v. 1; Bayramalibekov Teymurbey, Talişinskiy kray v proşlom i nastoyaşem vremeni// Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünün İlmî Arşivi, şifr D-685/28392, v. 1.

(310) Azerbaycan tarihi (3 ciltte), I c., Bakü, 1958, s. 387.

(311) Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bustan-üs-seyahe, s. 524.

(312) Berezin İ. N. Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkazyu (s kartinami, planami i vidami zameçatelihi mest), izd. II popolnennoye, ç. III, Kazan, 1850, s. 114.

(313) Legkobıtov V. Adı geçen eseri, s. 237-238.

(314) AKAK, V c., sen. 728.

(315) ORVZ, IV h., s. 361, tablo B; Mamedova İ. M. Gorod Lenkeran i ego naseleniye v period hanstv// Provintsialniy gorod v XVIII-XXI vv. (İstoriya, ekonomika, kultura). Materiali mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii. Mahaçkala, 2008, s. 30-38

bey tabası, 323 vergi veren Tatar (Azerbaycan Türkü - İ.M.) köylü, 66 Ermeni, 114 Rus olmakla toplam 1999 kişi yaşıyordu³¹⁶. Kaynaklardan görüldüğü gibi Lenkeran Hanlığını Rusya tarafından işgalinden sonra şehrin etnik içeriği değişmiş, burada Hıristiyan nüfus yaşamağa başlamıştı.

Derbent Şehrinin Müslüman ve Hıristiyan Nüfusu

Dikkat etsek ki 17.yüzyılda Azerbaycan'da bulunmuş gezginlerin bilgisi Derbent şehrinde bir tek Ermenilerin değil, hatta Hıristiyanların bile yaşamadığını kanıtıyor, o zaman Ermenilerin Derbent'te 18.yüzyılda göçürüldükleri denilebilir³¹⁷.

18.yüzyılın 70'li yıllarında derbent'te 4 bin ev vardı. Derbent'teki evlerin 100'ü Ermenilere, ötekileri Müslümanlara aitti. 1792 yılında Derbent şehrinde 2200 ev³¹⁸, 1796 yılındaysa 2189 ev vardı³¹⁹ (F.F.Simonoviç ve G.Serevrov'a göre evlerin sayısı 2180'di³²⁰). 1796 yılına ait diğer bir kaynaktaysa Derbent'te 2090 evin olduğu, bunlardan 90'ının Grigoryan inançlı nüfusa ait belirtiyor³²¹.

1804 yılında şehirde 2 bin ev vardı, nüfus sayısı 10 bin kişiydi³²². Derbent şehrinde 1810 yılında 1435 aile (3953 erkek) Müslüman (Azerbaycan Türkü - İ.M.), 28 aile (56 erkek) Ermeni, 59 aile (166 erkek) Yahudi yaşıyordu³²³. 1811 yılında Derbent kalesi ve çevresinde 790 aile, her iki cinsten 4740 kişi vardı³²⁴. F.N.Rtişşev Derbent şehridne 1522 evin olduğunu ve 4175 erkeğin yaşadığını belirtiyordu³²⁵.

1824 yılında şehir nüfusunun sayı 7 veya 8 bin kişi oluşturuyor³²⁶, 1825 yılındaysa Derbent'te 10165 Müslüman Azerbaycan Türkü, 89 Yahudi ve 40 Ermeni yaşıyordu³²⁷.

1831 yılı genel tasvirine göre Derbent şehrinde 1352 aile Tatar (Azerbaycan Türkü-İ.M.), 3981 erkek (Müslüman kadınlar genel tasvire alınmazlardı-İ.M.) yaşıyordu³²⁸.

Derbent şehrinde yaşayan 66 (223 kişi) bey ailesinden 64'ü (203 erkek) Azerbaycan Türkü, 2'siyse (her iki cinsten 20 kişi) Ermeniydi. Şehirdeki din adamları 46 (128 kişi) aileden oluşuyorlardı. Bu ailelerden 42'si (111 erkek) Müslüman, 4'üyse (her iki cinsten 17 kişi) Ermeniydi³²⁹.

Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile (356 erkek) Tatar (Azerbaycan Türkü - İ.M.), Derbent şehrine ait olan Sabnova köyündeysse 34 aile (96 erkek) Tatar yaşıyordu³³⁰.

Derbent şehrinde 108 Yahudi ailesi (her iki cinsten 504 kişi) kayıtlara geçmişti³³¹. Burada Hıristiyan Ermeni ailelerinin sayı 58'di (her iki cinsten 223 kişi). Belirtmek gerekir ki şehirdeki Ermeniler buranın yerli nüfusu değillerdi. Bunu sicil memuru Hotyanovski'nin bilgileri de onaylıyor. Onun bilgisine göre şehirde yaşayan 26 Ermeni ailesi 1831 yılının genel tasvirine göre hiçbir yerde kayıtlara geçmemiştir. 19 Ermeni ailesi bura Kızlar kazasının Berekey köyünden, 2 Ermeni ailesi Heşterhan'dan, 10 Ermeni ailesiyse Kızlar şehrinden gelmişti³³². Bu olgudan belli oluyor ki şehirde Ermeni ailelerinin hepsi Derbent şehrinin yerli nüfusu olmayıp buraya sonradan yerleşmişler. V.Legkobitov 1832 yılının genel tasvirinin bilgilerine dayanarak Ermeni ailelerinin sayısını 130, Yahudi ailelerinin sayısınıysa 50'ye kadar olduğunu yazıyor³³³. Eğer 1931 yılında Ermeniler 58 aile,

(316) ARDTA, fon. 10, say. 1, iş 4, v. 2.

(317) İbişov S. Guba hanlığının ehali, B., 2004, s. 140-141.

(318) ORVZ, IV h., s. 165.

(319) Butkov P. G. Viderjki iz proyektu. ., s. 202

(320) Simonoviç F. F. Opisanije Yujnogo Dagestana. 1796 g. // İGED, M., 1958, s. 150; Serevrov A. G. İstoriko-etnograficeskoe opisanie Dagestana. 1796 g. // İGED, M., 1958, s. 176.

(321) RGVIA, fon. VUA. iş 18474, his. 1, v. 18 arka.

(322) Ahverdov A. İ. Opisanije Dagestana, s. 219.

(323) ARDTA, fon. 24, say. 1, iş 21, v. 44 arka; Rtişşev F. N. Svedeniya o Dagestane. 1813 // İGED, M., 1958, s. 249.

(324) RGVIA, fon. 846, say. 16, iş 18494, v. 1; Tormasov A. P. Viderjki iz "Vedomosti", soderjajšie svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana. 1811 // İGED, M., 1958, s. 327.

(325) Rtişşev F. N. Svedeniya o Dagestane. ., s. 249.

(326) ORVZ, IV h., s. 165.

(327) Mustafazade T. T. Guba hanlığı, s. 77.

(328) Kameralnoe opisanie goroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim registratorom Hotyanovskim // ARDTA, fon. 24, say. 1, iş 362, v. 1-156.

(329) Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, v. 201-219.

(330) Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, v. 183 arka-200 arka.

(331) Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, v. 201-219.

(332) Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, v. 183 arka-200 arka.

(333) Kameralnoye opisaniye goroda Derbenta, v. 165 arka-182 arka.

Yahudiler 108 aileyi buluyorlarmış, 1832 yılında Yahudi ailelerinin sayısı 50, Ermeni ailelerin sayısı 130 oluyor. Fikrimizce Legkobitov Ermeni ailelerinin sayısını Yahudi ailelerinin sayısıyla karıştırmıştır.

Böylece 1831 yılında Derbent şehrinin sayısı 1795 aileden oluşuyordu. Eğer dikkat etsek ki bu ailelerin 1623'nü Tatarlar (Azerbaycan Türkleri - İ.M.), 64'nü Ermeniler, 108'niyse Yahudiler oluşturuyorlardı, bu zaman şehir nüfusunun %90.4'nü Müslümanların, %3.6'sını Hıristiyanlığın Grigoryan sektesinden olan Ermenilerden, %6'nınsa Yahudi dinine tapanlardan oluştuğunu demek olur³³⁴. V.Legkobitov'un bilgisine göre şehirdeki Müslümanların 1/10'i Sünni, geriye kalanları Şii'dir³³⁵.

Kafkasya Arkası Vilayetlerin İcma-li'nde Derbent Kalesi ve çevresinde, o sıradan da şehre ait olan Sabnova köyünde 4741 kişi Azerbaycan Türkü, 142 Ermeni ve 256 Yahudinin, Derbent eyaletinin 10 köyündeysen 1460 Azerbaycan Türkünün yaşadığı belirtiliyordu³³⁶. Kaynakların bilgisine göre Derbent şehrinde nüfusun çoğunun Müslümanlardan, çok az kısmıysa Yahudi ve Hıristiyan Ermeniden oluştuğu denilebilir.

Böylece kaynakların karşılıklı kıyaslanması 18-19.yüzyılın başlarında Azerbaycan nüfusunun genellikle Müslüman Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu, öz topraklarımıza tehirci yapılmış Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin burada azınlıkta olduklarını demeye önyak olur.

Kaynaklar

Abdullayev, Q. B., İz istorii Severo-Vostochnogo Azerbaydjana v 60-80 gg. . XVIII veka, Bakü, 1958.

Ahverdov, A. İ., Opisanıye Daqestana. 1804// İstoriya, geografiya i etnografiya Daqestana v XVIII - XIX vv. (pod redaktsıey M. O. Kosvena i H. M. Haşae-va). İGED, Moskova, 1958, s. 213-229.

Akti sostavlennıye Kavkazskoy Arkeografiçes-koy Komıssıey (AKAK), tt. I-VII, Tiflis, 1869-1878.

Arşiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ), fon. 77 (Snoşenie Rossii s Persıey).

Arzumanlı V, Mustafa N. Tarihin kara sehifele-ri. Deportasiya. Soyqırım. Kaçkınlık. Bakü, 1998.

Azerbaycan folklor antologiyası, VI kitab. Şeki folkloru. II cilt. Toplayanı və tertib edanı Hikmet Abdülhelimov, Bakü, 2002.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün (AMEA Tİ EA) İlmi Arşivi, inv. 1795 (1), iş 43.

Azerbaycan Respublikası Dövlət Tarih Arşivi (ARDTA), fon. 24, 151.

Azerbaycan tarihi (3 cildə), I c., Bakü, 1958.

Babahanov, R. Seyidov F., Hacı Zeynalabdin Şirvani (böyük seyyah ve alim). Bakü, 1961.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tah-riir Defterleri (TTD) 895-911.

Bayramalibekov, Teymurbey. Talışinskiy kray v proşlom i nastoyaşem vremeni// // Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünün İlmi Arşivi, şifr D-685/28392.

Bayramalibekov, Teymurbey. Lenkoran v proş-lom// // Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazma-ları Enstitüsünün İlmi Arşivi, şifr D-698/28591.

Bayramova, N., Şamaxı xanlığı, Bakı, 2009.

Berezin, İ. N., Puteşestviye po Daqestanu i Za-kavkazyu (s kartınami, planami i vidami zameçatelnih mest), izd. II popolnennoye, ç. III, Kazan, 1850.

Berezin, İ. N., Puteşestviye po severnoy Persii. Kazan, 1852.

Beydilli, K., 1828-1829 Osmanlı-rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiya'ya göçürülen Emeniler, An-kara, 1988.

Biberşteyn, M., Opisanıye provıntsii raspolo-jennih na levom berequ Kaspiyskoqo morya, mejdu re-kami Terek i Kura// AMEA Tİ EA, fon. 1, sıy 2, iş 467.

Bilgili, A. S., Osmanlı İnan ve Azerbaycanı (16. ve 18. yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih), Erzurum, 2004.

Blaramberq İ. F. Statistiçeskoye obozrenıye Persii. 1841.

BOA, Mühimme Defteri (MD) 134, hnr. 2, ta-rih, Evail-i şevval 1139.

Bronevskiy, S. B., Noveşyaya geografiçeskaya i istoriçeskaya izvestii o Kavkaze, t. 1. Moskova, 1823.

Budagova, S., Naxçıvan diyarının tarihi çoğ-rafıyası (XVIII asrın ikinci yarısı - XIX asrın birinci qerınası), Bakü, 1995.

Burnaşev, S., Opisanıye oblastey Adrebijanskix v Persii i ix poliçiçeskogo sostoyanıya. Kursk, 1793.

Butkov, P. G., Vıderjki iz proyektı otçeta o persidskoy ekspeditsii v vide pisem. 1796 q. // İQED, Moskova, 1958, s. 200-208.

(334) ORVZ, IV h., s. 166.

(335) ORVZ, IV h., s. 166.

(336) ORVZ, IV h., s. 165, 362, tablo S.

- Çerkasov, A., K persidskomu poqraniçnomu konfliktu // qazeta "Kavkaz", № 200, Tiflis, 1907.
- Çernozubov, S., Azerbaydjan // Voenniy sbornik, № 6, SPb., 1909.
- Çelebi, E., Seyahetnamə (Azerbaycan tarihindən seçmələr). Türk dilindən işləyeni və şəhrlərin müəllifi tarix elmləri doktoru, professor Seyidağa Onullahi. Bakü, 1997.
- Dəlili, H. E., Azerbaycanın cənub hanlıqları XVIII asrın ikinci yarısında. Bakü, 1979.
- Drenyakin, İ. T., Opisanije Şirvana. 1796 // İQED, Moskova, 1958, s. 157-172.
- Druvil, G., Puteşestviye v Persiyu v 1812 i 1813 gg. (Perevod s frantsuzskogo), geografiçeskoye opisaniye, ç. II, Moskova, 1826.
- Dubrovin, N., Zakavkazye v 1803-1806 gg. SPb., 1866.
- Dubrovin, N. F., İstoriya voynı i vladıçestva russkih na Kavkaze, t. VI, Sankt-Petersburq, 1888.
- Yenikolopov, İ. K., Griboedov i Vostok, Yerevan, 1954.
- Evlia Çelebi, Seyahetname, c. II-IV, İstanbul, 1314.
- Erdebil lıvasının müfəssal defteri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı), Bakı, 2004.
- Ferhad Mirze, Tarih-e Cahan-ara, Tehran, 1272.
- Gəncə-Garabağ əyalətinin müfəssal defteri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H. Məmmədov). Bakı, 2000.
- Hacı Seyid Əbdülhemid, Şəki hanları və onların nesilləri. // A. Tahirzadə. Şəki hanları kaynaklarda. Bakı, 2005.
- Hacı Zeynalabdin Şirvani, Bustan-üs-səyahə, Tehran, 1315.
- Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz-ül-səyahə, Tehran, 1342.
- Hacıyeva, Z., Garabağ hanlığı: sosial-iktisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakü, 2007, s. 199;
- Hürşid Efəndi, Siyahet-name-i-hudud. Opisanije puteşestviya po turetsko-persidskoy qranitse, Revel M. A. Gamazov. Spb., 1877.
- İbişov, S., Guba hanlığının ehalisi, Bakü, 2004.
- İrevan əyalətinin icmal defteri (Araşdırma, tərcümə, kayd və elavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri naməzədi Hüsemeddin Memmedov (Karamanlı)), Bakü, 1996.
- İrevan Hanlığı (həmyazarlar). Rusya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan topraklarına köçürülməsi. Bakü, 2009.
- İshagi, N. İ., Maku hanlığının oçerki, naməzədlik dissertasiyası Bakü, 1967.
- İskenderova, M., Bakinskoye hanstvo, Bakü, 1999.
- İsmayıl, M., Bağırova M. Şəki hanlığı, Bakü, 1997.
- İstoriografiçeskiye zapiski o stranah, lejahlıh mejdu moryami Çernım i Kaspiyskim (perevod s frantsuzskogo Fedora Şaşkeviça), SPb., 1810.
- Jobe, P. A., Seyahet be İran ve Ermenestan, Tehran, 1322.
- Kafturev, D., İstoriçeskiya, geografiçeskiya i statistiçeskiya svedeniya o Persii. SPb., 1829.
- Kameralnoye opisanije jiteley goroda Nuhı Şekinskoy provintsii za 1824 g. Sostavleno kapitanom Harçenkovım i poruçikom Skarjinskim// ARDTA, fon. 24, siy 1, iş 162.
- Kameralnoye opisanije qoroda Derbenta, sostavlennoye v 1831 godu kollejskim reqistratorom Hotyanovskim // ARDTA, fon. 24, siy. 1, iş 362.
- Kavkazskiy sbornik, T. XXX, Tiflis, 1910.
- Kavkazskiy sbornik. T. XXI, Tiflis, 1900.
- Kavkazskiy sbornik. T. XXII, Tiflis, 1901.
- Kerimağa, Fateh, Şəki hanlarının ixtisar üzrə tarixi. // A. Tahirzadə. Şəkinin tarixi kaynaklarda. Bakü, 2005.
- Kış, Nuhu və Şekerend kəndlərinin tiyul verilməsi haqqında Şirvan bəylərbəyi Hosrov hanın hökmü// Azərbaycan tarixi üzrə kaynaklar (S. S. Aliyarov və Y. M. Mahmudovun redaktəsi ilə), Bakü, 1989.
- Korsun, N. G., Voenniy obzor persidskoqo pereodovoqo teatra (Azerbaydjan, Qilyan i Mazandaran) i kratkiye opisaniya obrekoqnostsirovannıh putey etoqo rayona. Tiflis, 1909.
- Kotsebu, M. A., Svedeniya o Djarskih vladeniya v 1826 g. //İQED, Moskova, 1958, s. 252-264.
- Kovalevskiy, P. İ., Zavoyevaniye Kavkaza Rossiy. İstoriçeskiye zapiski. SPb. Bez vıhodnih dannıh.
- Geografiçeskoye i statistiçeskoye opisanije Gruzii i Kavkaza (iz puteşestviya çrez Rossiyu i po Kavkazskim goram v 1770, 71, 72, 73 godah), SPb., 1809.
- Gerber, İ. G., Opisanije stran i narodov vdol zapadnoqo bereqa Kaspiyskoqo morya. 1728 g. // İstoriya, geografiya i etnografiya Daqestana v XVIII - XIX vv. (pod redaktsiyey M. O. Kosvena i H. M. Haşayeva). Moskova, 1958, s. 60-120.
- Geydarov, M. H., Remeslennoye proizvodstvo v gorodax Azerbaydjana v XVII v. Bakü, 1967.
- Glinka, S., Opisanije pereseleniya armyan Ad-derbidjanskix v predeli Rossii. Moskova, 1831.
- Guliyev, N. A., Nahçıvan hanlığının ehalisi (tarixi-demografik tədqiqat), Bakü, 2006.
- Le Mamyé-Clairac, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle, Paris, t. II, MDCCCL (1750).

Leqkobitov, V., Talışinskoe hanstvo//Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom (v stat., etnograf. Topograf. i finan. otnoşeniyah), ç. III, Sankt-Petersburq, 1836.

Lopuhin, A. İ., Jurnal puteşestviya çerez Daqestan, 1718 q. //İQED, Moskova, 1958, s. 6-59.

Mahmudov, Y., Şükürov K. Garabağ. Real tarih. Faktlar. Senedlar. Bakü, 2005.

Makkarti, C., Makkarti K. Tjurki i Armyane. (Perevod s anqliyskoqo yazıka). Bakü, 1996.

Mamedova, İ., M. "Statistiçeskoye svedeniye o Çarskih vladeniyah" kak istoçnik v izuçenii naseleniya qoroda // "Rossiya i Kavkaz: v proşlom i nastoyaşem". 8-10 iyunya 2010. Kizlyar, s. 96-103.

Mamedova, İ. M., Demografiçeskaya situatsiya v qorode Ardebile v XVIII-XIX vv. // Vestnik Dagestanskogo Gosudarstvennogo Universiteta (İstoriya. Pedagogika. Psixologiya). 2010, vıpusk 4, s. 48-53.

Mamedova, İ. M., Demografiçeskaya situatsiya v stolitse Nahiçevanskogo hanstva // Vestnik İnstituta İstorii, Arkeologii i Etnografii (Rossiyskaya Akademiya Nauk Dagestanskiy Nauçniy Sentr), 2009, № 1 (17), s. 3-7.

Mamedova, İ. M., Gorod Lenkeran i ego nasele niye v period hanstv// Provintsialniy gorod v XVIII-XXI vv. (İstoriya, ekonomika, kultura). Materiali mejdunarodnoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii. Mahaçkala, İPTS DQU. 2008, s. 30-38.

Mamedova, İ. M., Vliyaniye pereselençeskoy politiki Rossiyskoy imperii na etnokonfessionalnuyu situatsiyu Azerbaydjana v naçale XIX veka // Voprosı gumanitarnih nauk. Moskova, 2009, □ 6 (44), s. 29-36.

Mehdi Han, Tarihi Nadiri, Tebriz, 1284.

Memmedova, İ. M., İrevan Bir Türk Hanlığıdır (demografik araştırma). //II uluslararası Kavkazya tarih sempozyumu. 15-17 ekim 2008, Kavkaz universitesi. Kars, 2009, s. 227-232.

Məhəmməd, Həsən Vəlilə (Baharlı), Azərbaycan (coğrafi-tebii, etnografik ve iktisadi mülahizat), Bakü, 1993.

Memmedov, R., Nahçıvan şəhərinin tarihi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakü, 1977.

Memmedova, A. A., Car-Balaken camaatlığı (XVII esrin sonu - XIX esrin 30-cu illeri), Bakü, 2009.

Memmedova, İ. M., Erdebil hanlığının mahalaları ve ehalisinin meşğuliyeti// AMEA-nın xəbərləri (Tarih, felsefe, hukuk seriyası), № 12, Bakü, 2009, s. 16-27.

Memmedova, İ. M., Lenkeran hanlığının mahalaları // AMEA-nın xəbərləri (Tarih, felsefe, hukuk serisi), □ 4, Bakü, 2004, s. 263-271.

Minorski, V., Şeki//İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul, 1979, s. 401-404.

Minorski, V., Meraga // İslam Ansiklopedisi, c. VII, İstanbul, 1988, s. 731-738.

Minorski, V., Urmiya// İslam Ansiklopedisi, c. 13, s. 62-63.

Minorski, V., Hoy //İslam Ansiklopedisi, c. 5/1, İstanbul, 1988, s. 571-573.

Mirbağırzadə, M., Şeki kazasında hökəmranlıq tarihi hakkında müxtəsər məlumat//A. Tahirzadə, Şekinin tarihi kaynaklarda. Bakü, 2005.

Morier, J., Second Voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 a 1816, tome second, Paris, 1818.

Muhtaroglu, F., Tarihin Gence hafızası I// Türk dünyası araşdırmaları, 116, İstanbul, 1998.

Mustafayev, C., Hanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, Bakü, 2002.

Mustafazadə, T. T., XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin evvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakü, 2002.

Mustafazadə, T. T., Garabağ hanlığı, Bakü, 2010.

Mustafazadə, T. T., Guba xanlığı, Bakü, 2005.

Mustafazadə, T. T., Nahçıvan diyarı XVIII esrin evvəli - XIX esrlərdə // Nahçıvan: tarihi reallıq, müasir vəziyyət, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakü, 2006, s. 98-112.

Nahçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (kaydaların müəllifi H. Memmedov, tərcümə edənlər akademik Z. Bünyadov, H. Memmedov), B, 2001.

Nazmi, "Azərbaycan" ahvali coğrafiya və təkəsimatı siyasiyisiylə usulü idaresi (haz. Fariz Şaşan) // Türk Dünyası Araşdırmaları, 98, İstanbul, 1995.

Neçefli G. XVIII esrdə Azərbaycan ərəzində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakü, 2007.

Nikitin, K. A., Gorod Nahiçevan i Nahiçevanskiy uyezd // Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza. Vıpusk vtroy, Tiflis, 1882.

Obozreniye Rossiyskih vladeniy za Kavkazom, v statistiçeskom, etnoqrafiçeskom, topoqrafiçeskom i finansovom otnoşeniyah (ORVZ), SPb., ç. I-IV, 1836.

Oqranoviç, İ., Provintsii Persii. Ardabilskaya i Serabskaya. Bez vıxodnix dannix, 1875.

Oqranoviç İ., Sarabskaya provintsiiya. Zapiski Kavkazskogo otdela imperatorskogo russkogo geografiçeskogo obşestva, kn. X, vıpusk perviy, Tiflis, 1876.

Opis armyanskim gorodam i seleniyam, nahodyaşemusya v Persii, üçinennaya onoy okolo 10-h letah Garabahskim dvoryaninom Kazarom Melik Nubarovim v 1829 g. // RGVİA, fon. 446, op. 1, d. 170.

Opisaniye maqala Gyuney ili Anzap, provintsii Hoyskoy i magalov Hoyskogo i Salmaskogo v 1827

godu (sostavil kapitan gen. -ştaba Kotsebu 1827 g.) // RGVIA, fon. 446, op. 1. d. 171.

Opisaniye Şekinskoy provintsii, sostavlennoye v 1819 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşago v Gruzii Yermolova gen. -mayorom Ahverdovim i statskim sovetnikom Mogilyevskim, Tiflis, 1866.

Opisaniye Şirvanskoy provintsii, sostavlennoye v 1820 godu, po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşago v Gruzii Yermolova, gen-may. knyazem Madatovim i deystvitelnim statskim sovetnikom Moqilyevskim. Tiflis, 1867.

Opisaniye vtorjeniyey Persii v Gruziiyu v 1826 q. // Kavkazskiy sbornik. Cilt: 22, Tiflis, 1901.

Podrobnoye opisaniye Persii, Çilt: I, Moskva, 1820.

Potto, P., Kavkazskaya voyna v ot delnih oçerka h, epizodah, legendah i biografiyah, tom III. vıpusk I-IV, Sankt-Petersburq, 1886.

Prisoedineniye Vostoçnoy Armenii k Rossii, Sbornik materialov. Silt: I, Yerevan, 1972.

Puteşestviye po Kavkazu, Putevoditel i sobesednik v puteşestvie po Kavkazu M. Vladıkina. Çilt: I, Moskva, 1885.

Reşid bey İsmayılov, Azərbaycan tarihi. Bakü, 1993.

Rezmara, A., Ferheng-e coğrafiya-ye İran, cilt: 4, Tehran 1330.

Rittih, P. A., Politiko-istoričeskiy oçerk Persii. SPb., 1896.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arşiv Drevnih Aktov (RGADA), Fon. Yermolovih, d. 315-317.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voennno-İstoričeskiy Arşiv (RGVIA), fon. 846, 446, fon. VUA.

Rtişşev, F. N., Svedeniya o Dagestane. 1813 // İGED, Moskova, 1958, s. 247-251.

Safarov, R. F., Dinamika etniçeskiego sostava naseleniya İrevanskoy gubernii v XIX - naç. XX veka (etnopolitiçeskiy aspekt) // Xeberler (Tarih, felsefe ve hukuk seriyası). Bakü, 2004, №4.

Serebrov, A. G., İstoriko-etnografiçeskoye opisaniye Dagestana. 1796 g. // İGED, Moskova, 1958, s. 173-196.

Seid Ali Kazımbeyoğlu, Cevahirnamei-Lenkəran (Tercüme Rauf Şeyhzamanlıdır). Bakü, 2000.

Şimal - Garbi Azərbaycan Taribi, Şerg - Gerb, Bakü 2011.

Simonoviç, F. F., Opisaniye Yujnogo Dagestana. 1796 g. // İGED, Moskova, 1958, s. 138-156.

Smirnov, N. A., Politika Rossii na Kavkaze v XVI - XIX vekax. Moskova, 1958.

Sobraniye aktov, otnosyaşihşya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, cilt: I, Moskova, 1833.

Sobraniye aktov, otnosyaşihşya k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda, cilt: II, Moskova, 1838.

Soobşeniye puteşestvennikov XIII-XVIII vv. ob Azerbaydjane (sostavil Yampolskiy), Bakü, 1957, cilt: 1.

Spisok armyanski h seleniy v Persii (sostavil Kazar Melik Nubarov) // RGVIA, fon. 446, op. 1, d. 170.

Statistiçeskiye svedeniya o Çarskih vladeniyah (sobranniye polkovnikom Kotsebu) 1825 g. // Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voennno-İstoričeskiy Arşiv (RGVIA), fon. 846, op. 16, d. 18498.

Şarden, J., Seyahetname (Azərbaycan dilinə tercümə edən V. Aslanov). Bakü, 1994.

Şopen, İ., İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epohu ee prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii. SPb., 1852.

The dynasty of the Kajars, Translated from the original Persian manuscript presented by his Majesty Faty Aly Shah to Sir Harford Jones Brydges, London, 1833.

Tormasov, A. P., Vıderjki iz "Vedomosti", so derjaşie svedeniya o çislennosti naseleniya Dagestana. 1811 // İGED, Moskova, 1958, s. 237-238.

Verdiyeva, H. Y. XIX asrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın ehalisi, Bakü, 1993.

Verdiyeva H. Y., Pereselençeskaya politika Rossiyskoy imperii v Severnom Azerbaydjane (XIX - naçale XX vv.). İstoriko-demografiçeskoye issledovaniye. Bakü, 1999.

Voennno-statistiçeskoye opisaniye Ardebilskogo vladeniya 1828 goda // RGVIA (VUA), fon. 446, op. 1, d. 174.

Voennno-statistiçeskoye opisaniye Meşkinskoy oblasti 1828 goda // RGVIA (VUA), fon. 446, op. 1, d. 173.

Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert. Paris, 1821.

Yaışnikov, T. N., Vıderjki iz opisaniya Lezgino-Djarskih volnih obşestv // İGED, Moskova, 1958, s. 300-303.

Zapiski o narodah i sposobah provintsii Ardebilskoy, Sostavleno 1828 godu vo vremya pribıvaniya v sey provintsii Rossiyskogo otryada. // RGVIA (VUA), fon. 446, op. 1, d. 172.

Zeydlits, N., Puteşestviye vokrug ozera Urmii, SPb., 1836.

Zeynaloğlu, C., Müxteser Azərbaycan tarihi, Bakü, 1992.

Zubov, P., Kartina Kavkazskogo kraya, prinadlejaşego Rossii i sopredelnih onomu zemel v istoričeskom, etnografiçeskom, finansovom i torgovom otnoşeniya, çilt: IV, SPb., 1835.